

FORDİZMİN VE MÜHENDİSİN DÖNÜŞÜMÜ

TMMOB

Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği

FORDİZMİN VE MÜHENDİSİN DÖNÜŞÜMÜ

Ali Artun

Temmuz 1999 - Ankara

ÖNSÖZ

Mimarlar Odası 1975 yılında mühendis ve mimarların toplumsal konularına ilişkin bir araştırma başlattı. Ardından Türk Mühendis ve Mimarlar Odaları Birliği de, üyeleri arasında yürütülecek kapsamlı bir soruşturmayla bu araştırmayı desteklemeye karar verdi. Mühendisler-Mimarlar bu araştırmanın belirli bir evresinin kaydı gibi yayımlandı, ilk bölümü konuyla ilgili okumalardan notları, ikinci bölümü de soruşturma sonuçlarının döküldüğü tabloları içeriyordu. Mühendisler-Mimarlar, mühendisin varoluşundan kalkarak, dönemin bloklar arası tartışmasız fetişlerini oluşturan bilim ve teknolojiyi sorgu-lamaya koyulacak bir nüveyi ortaya çıkardı. Bu nüve, tamamlanamamış ama zaten tamamlanması da mümkün olmayan bir araştırma faaliyetini daha yerleşik kılabilmek düşüncesiyle bir Mesleki Araştırma Birimi (MAB) kurdu. Elektrik ve Kimya Mühendisleri odalarıyla, Mimarlar Odası'nın desteklediği bu girişim ve onu besleyen birikim, merak ve heyecan, 12 Eylül'ün ardından kabaran meslekçilik ve resmileşme sürecinde tüketildi. MAB'dan elimizde kalan, Avrupa merkeziliği ilk sorguya çekenlerden Joseph Needham'a ait üç yazının derlendiği Doğunun Bilgisi Batının Bilimi (1983) kitabıdır. Mühendisler-Mimarlar'daki soruşturmanın sosyolojik çerçevesi içinde tekrarlanması yolunda daha sonra kimi değişik kurumlar bünyesinde girişimler oldu. Ama bunların hepsi akim kaldı; ta ki yeniden TMMOB hamle edene kadar. Bu hamle sonucunda geçen bir kaç yıl içinde Ahmet Öncü ve Ahmet Haşim Köse tarafından gerçekleştirilen "Türkiye'de

Mühendisler/Mimarlar ve Meslek Örgütlerinin Kimliği" üzerindeki araştırmalar sayesinde bu kitabın yeniden basımı da gündeme geldi. Ancak aradan geçen yirmi beş yılda mühendisler, ondan önceki yüzyılda olmadığı kadar köklü bir dönüşüme uğruyorlardı. O nedenle ikinci baskıya bu dönüşüme değinen bir girişle başlamak zorunlu oldu: "Mühendisler 1975 - 2000".

1970'lerde mühendis itibarının zirvesindeydi. Artık üretim kadar toplumun da rasyonelleşmesi mühendislikten soruluyordu. Hem Sovyet, hem de Amerikan hegemonyasının ideologları, sözbirliği etmişçesine, geleceklerinin anahtarını, teloslarının hakikatini 'bilimsel-teknolojik devrim'de görüyorlardı. Bu sayede, insanın doğa üstündeki egemenliğinin tamama erdiği, işbölümünün son bulmasıyla bedenle zihnin ideal bir armoni içine girdiği, dolayısıyla yabancılaştırmanın dindiği, insanı ayırt eden yaratıcı yeteneklerin azamileşerek eşitleştiği ütopyalar sanki erişilebilir bir gerçeklik kazanmışlardı. Mühendis bu yolculuğun önderi gibi görünmenin yanı sıra, adeta erişilecek insanın prototipi gibi de hayal ediliyordu: İnsanla makinenin, tasarımla uygulamanın, bilimle tekniğin, emekle ürünün yek vücut olduğu bir güç. Ancak tam o yıllarda kozmosun

yerini kaosa, ütopyanın da distopyaya terki başlamaktaydı. Ve mühendise yakıştırılan o zamanki iktidarın, onun üzerinde belki bir o kadar da tehdit barındırdığını ancak şimdi seziyoruz. Üretimin örgütlenmesinde Fordizmin dönüşüme uğradığı sıradaki dönem, mühendisin 'öncesindeki' ve 'ötesindeki' kimi güçleri canlandırarak uyguladığı baskıyla onu da dönüşüme zorlamıştır. "Giriş"ten sonraki bölümde değinilen "Yüzyıl Ortalarından Sonraki Tezler"i yeniden okumak, kendi bağlamlarının ötesinde, o zamanki bütün dünyaları kuşatan determinizmi belgelemeleri ve duyumsattıkları zamansallık bakımından ilginç olabilir. Yoksa aradaki altüst oluşlardan sonra öngörülerini itibariyle büyük bölümü arkaik durmaktadır. Ne var ki, Braverman ve Gorz gibi kimilerinininkiye şimdi, o zamanlardan daha da diridir.

1976 yılında uygulanan soruşturmanın örnekleme planı Dr. Erkan Öngel tarafından tasarlanmıştır. İstatistik modelleri ilgili konularda ayrıca Prof. Dr. Tevfik Çavdar'ın deneyimlerinden de yararlanılmıştır. Bilgisayar çalışmaları o zaman ODTÜ bilgisayarlarının başında bulunan ve daha sonra göreve başladığı KTÜ'de katledilen Dr. Necdet Bulut sayesinde gerçekleştirilmiştir. Anketler, İstanbul ve İzmir'deki 25 görüşmeci dışında, Türkiye'yi fedakârca köşe-bucak tarayarak hemen her deneğe ulaşmayı başaran Ertuğrul Gürel, İhsan Çakıroğlu, Semra Şakiroğlu, Sibel Erkal, Meral Temizalp, Mustafa Öner, Ruhsar Doğan, Yasemin Bayrı, Gözde Gültekingil, Ayfer Özal ve Murat Yücel tarafından yürütülmüştür. Hepsine, ayrıca mühendislik, teknoloji ve işbölümü gibi konularda ilgilerini eskitmeyerek tartışmalarımıza katkıda bulunan, Murat Gültekingil, Murat Gümrükçüoğlu, Ünal Nalbantoğlu, Sait Kozacıoğlu ve Faruk Tabak'a teşekkür ederim. Bu çalışma, artık defteri kapandığı varsayılan araştırmaları yeniden gündeme getiren TMMOB Başkanı Yavuz Önen, bu araştırmaların yürütücülüğünü üstlenen Ayfer Eğilmez ve diğer yürütme kurulu üyelerinin kararlılığı sayesinde yeniden yayımlanmıştır.

Hazi
ran 1999

GİRİŞ MÜHENDİS 1975-2000

Bir yüzyıl kadar önce, endüstrileşmenin belirli bir evresinde doğan, ancak, çağdaş kimliğine 1930'lardaki büyük krizle kavuşan mühendis, şimdi bir başka krizin ertesinde bu kimliğini yitirmektedir. İktisatçılardan kültür kuramcılarına her düşünce erbabının ilgi odağı haline gelen bu son krizin 1970'lerle birlikte başladığında uzlaşmakta, ancak nedenleri farklı farklı açıklanmaktadır. Krizler bu yazının odağında değildir; gene de mühendisin varoluşunu belirleyen üretim süreçlerindeki köklü etkileri bakımından krizlere değinmeden geçmek olanaksız görünmektedir.

OTUZLAR VE YETMİŞLER KRİZİ

Ekonomik düzeyde krizin nedenleri arasında en belirleyici olarak görüleni aşırı birikimdir: Özellikle II. Dünya Savaşı ertesinde, 1945-73 yılları arasında Amerika'nın uluslararası hegemonyası altında gerçekleşen 'ekonomik patlama'nın sonunda yoğunlaşan atıl üretim kapasitesi, atıl para-sermaye, aşırı üretim, ve emek fazlası (yüksek işsizlik). Bunların sistem için zorunlu olan büyüme ve kârlılık üzerinde yarattığı baskılar krize yol açmaktadır.

Aslında, kapitalizmin doğasındaki devrevi krizlerin hepsinin bu aynı belirtilerin nüksetmesiyle ortaya çıktığı varsayılmaktadır. Nitekim 1930'lardaki krize de dünya ekonomisine İngiltere'nin egemen olduğu 19. yüzyıl liberalizmiyle gelen aşırı birikim dalgası yol açmıştır. Ancak bu dalga, liberalizmin dizginlenerek, emek, sermaye ve politik güç arası ilişkilerin devlet müdahalesiyle ve ortak kabul esasında yeniden düzenlenmesini öngören Keynesyen 'talep yönetimi' rejimleriyle dindirilmiştir. Oysa şimdi, o zaman terk edilen modelin yeniden canlandırılmasında çare aranmaktadır. O da en kestirme ifadesiyle, liberalleşmenin yüzyılın ilk büyük krizinden başlayarak uğradığı müdahaleci sınırlamalardan arındırılması. Zaten kapitalizmin tarihinde bunun da tipik olduğu ve her krizle birlikte müdahaleci, korumacı, sınırlanmış, düzenlenmiş, denetimli dönemleri, bunların serbestleştirildiği dönemlerin izlediği bilinmektedir.¹ Bu sırasıyla önce politikanın/devletin ve bürokrasinin, ardından ekonominin birbirine baskın olduğu dönemlerin çevrimi olarak da yorumlanabilir.

Son krize ilişkin çözümlenmeler, yukarıdaki temel etkenler kadar, türevleri sayılabilecek coğrafi ve jeopolitik konjonktürler üzerinde de aynı önemle durmaktadır. Bunlar arasında öncelikle kaydedilenler şunlardır:

- Devletleriyle örtüşen siyasal iktidarların ve devletlerarası egemenliğe dayalı uluslararası siyasal ilişkilerin koyduğu ve sermayenin sınırsızca hareket tutkunluğuna direnen zaman ve mekân kısıtları; Harvey'in sözleriyle, "zamansal ve mekânsal biçimlenme krizi".
- 1930'lardan beri artarak 1970'lerde doruğuna ulaşan kentleşmenin kırsal işgücünü terk etmesi, öte yandan, "yerkürenin hemen hemen en ücra köşelerinin bile dünya ekonomisine ilhak edilmesi sonucu sistemin coğrafi sınırlarına" ulaşılması nedenleriyle sermayenin yeni emek kaynaklarını harekete geçirme kabiliyetinin daralması.
- 1960'larda artık savaşın yıkımından toparlanarak, doyan pazarlarının dışına taşan Japonya ve Avrupa ile endüstri ithal eden işgücü ucuz ve örgütsüz çevre ülkelerinin yarattığı rekabetin ABD'nin dünya ekonomisi ve siyaseti üzerindeki hegemonyasını sarsması.

KRİZ VE YOLCULARI: FORD, KEYNES

Krizin karşısında en köklü dönüşüm, toplumsal yaşantının her bölgesini koşullandırmış olan Fordist-Keynesçi üretim/tüketim modelinin esnekleştirilmesi yolunda olmuştur. Fordizm, işin mümkün olduğu kadar ayrıntılı bir işbölümüyle niteliksizleştirilerek denetlenmesini öngören Taylor'un 'bilimsel yönetim' ilkelerinin bir uygulama tarzıdır. Taylorizm, Henry Ford'un araçlarının seri üretimini gerçekleştirdiği montaj hattından çok önce endüstriyi yönlendirmeye başlamıştır. Ancak Ford'u ayırt eden, onun kitle üretiminin kitle tüketimi ve bunun da "akılcı, modernist ve popülist yeni bir demokratik toplum"⁵ demek olduğu konusundaki tasavvuruydu. Gramsci'ye göre bu, "kıyaslanmayacak bir bilinç ve görülmemiş bir hızla, yeni bir işçi ve yeni bir insan yaratmaya yönelik şimdiye kadarki en büyük toplu girişim"ⁱ olacaktır.

Fordist girişimin devlet/siyaset/bürokrasi katında dayattığı yeni programları temsil eden Keynes oldu. Bu programlar, kitle üretimini tüketilebilecek zamana ve imkana sahip olan, eğitim, sağlık gibi temel ihtiyaçları sağlanan, piyasa karşısında korunan, örgütlü/sendikalı bir çalışanlar kesimini esas alan bir 'refah devleti' öngörüyordu. Örneğin, Ford fabrikalarında 1913'te seri üretim devreye girdiğinde, 8 saatle sınırlandırılan

işgününün karşılığı o zamanki asgari ücretin iki katını aşan 5 dolara yükseltiyor ve bu sayede her Ford işçisinin bir de Ford araba edinmesi bekleniyordu. 1930'ların büyük krizine çare olarak da tasarlanan bu düzende emek ve sermaye, devlet müdahalesiyle uzlaşabilecekleri bir toplumsal anlaşmaya bağlanıyorlardı. Çağdaş proletarya kadar, çağdaş mühendis de II. Dünya Savaşı ertesinde doruğuna ulaşan bu ortamda olgunlaşmıştır. Şimdi yürürlükte olan, gerek endüstriyel işletmenin, gerekse bu işletme modelini toplumsallaştıran devletin işleyişlerinde sermayeye getirilmiş olan kısıtları hedef alan 'post-endüstriyel', 'post-fordist', neo-liberal programlardır.

KRİZ VE YENİ COĞRAFYA

- İmparatorlukları ve sömürgeciliği izleyen dönemde dünya kapitalizmi, 'kendi kaderlerini tayin etme hakları' tanınmış, siyasal olarak egemen, ulusal devletler/ekonomiler coğrafyasında örgütlenmişti. Üstelik ulusal ekonomilerin evrenselliği, 'fabrika işçinin' olması kaydıyla Taylorist/Fordist üretim süreçlerini yücelten Sovyet politikalarınca da benimseniyordu. Ancak krizin arkasından güçlenen üretim ve tüketimin ulusal bağımlılıklarından arındırılarak şirketler hegemonyasında yekpareleştirilmesi, dolayısıyla mal, para ve bilgi dolaşımının sınırsızlaştırılması doğrultusundaki eğilimler, bu uluslararası coğrafyayı uluslar ötesine zorlamaya başlamıştır. Fabrika zeminindeki esnekleşme baskısı dünyaya taşmıştır. Sanki dünya, her köşesindeki işgücüne eşit koşullarla ve istenilen zamanda erişilebilen tek bir montaj hattına dönmüştür. Böylesine bir işbölümü, sermayenin devirlerine göre mekânını ve zamanını yeniden belirlemesi, yeniden yerleşmesi alışkanlığından öte, sürekli olarak yer değiştirme esnekliğine işaret eder. Farklı bir 'ölçek'le tanımlanamaz çünkü ölçeksizdir. Bu sistemde şirketler, üretimlerinin yanı sıra piyasalarını, nakliye, muhasebe, mühendislik, bilgi-işlem gibi hizmetlerini bütün yeryüzü bir işyeriymişçesine örgütleyebilmelidirler. Dolayısıyla, ulusal, hatta çokuluslu aidiyetlerini aştıkları ölçüde, ulusal politikalar/iktidarlar, kültürler ve hukuk düzenleri üstünde bir 'küresel yönetim'i de başarmak zorundadırlar. Her an, her yere ulaşabilmenin güdülediği bu yönetimi besleyen ve yayıldıkça yoğunlaşan, yoğunlaştıkça karmaşıklaşan, karmaşıklaştıkça merkezileşen küresel ağın sinir sistemini dijital teknolojiler oluşturmaktadır.
- 'Ülkeler coğrafyası'nın yerini, bulunduğu topraklardan çok, bu küresel ağın çekimine girerek birbirlerine kenetlenen metropoller coğrafyası almaktadır. Bu coğrafya, ekonomileri bütünleştirirken, siyasal ve toplumsal yapıları parçalamaktadır.
- Şimdilerde "dünya kapitalizmi ulusal kapitalizmlerin toplamı olmaktan" çıkmaktadır. Çevre ülkelerine özgü, üstelik iktidarlar kadar, muhalefetlerin de benimsediği, devlet öncülüğünde ve korumasında planlı sanayileşmeye dayalı, azgelişmişlikten gelişmişliğe yönelik, ulusal kalkınmacı ekonomiler hızla eskitilmektedir. Bu ekonomilerle birlikte inşa edilerek, evrensel ve modern ile yerel ve geleneksel arası değişken matrikslere göre tasarlanmış kültürler sökülmemekte, sosyal hak/sosyal adalet/sosyal dayanışma söylemleriyle beslenen yurttaşlık bilinci silinmemektedir.

KRİZ VE MALİ İKTİDAR

- Yetmişler krizini izleyen son 25 yıl boyunca kapitalizmin sürdürdüğü yeniden yapılanma, sermayenin zamanı ve mekânı kullanma tarzı kadar bileşimini de etkilemiştir. Bu, mali sermayenin üstünlüğüyle sonuçlanmıştır. Sermaye

birikimi, maddi büyümeden mali büyümeye yönelmiştir ve zaten öteden beri "mali büyümeler, kapitalist dünya ekonomisinin kriz ve kökten yeniden örgütlenme anları olmuştur. Önceki yüzyıllara ait bütün mali büyümelerde olduğu gibi, şimdi de sermayenin (işgücü, tesis, ekipman dahil.) malların alım ve satımından, borç alma/verme ve spekülasyona kaymasının ardındaki itici güç, dünyada üretim ve ticaretin şişmesi sonucu rekabetteki şiddetli yoğunlaşmadır". Ancak, Braudel'in onaltıncı, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllardaki örneklerinden çıkarak belirttiği gibi, kapitalizmin altın çağı olarak anılan 1950 ve 60'larda izlenen dünya ticaret ve üretimindeki büyük patlamanın ardından 1970 ve 80'lerle birlikte mali büyümeye dönülmesi, bir olgunlaşma aşamasının veya, başka deyişle, güz mevsiminin habercisidir.

- Harvey'e göre, maliyenin iktidarı esnekleşmenin sonucu olmaktan çok, üretim, emek pazarları ve tüketimdeki esnekleşme krize mali çözüm arayışının sonucudur. "Mali sistem gerçek üretim karşısında kapitalizmin tarihinde görülmemiş bir özerklik kazanırken, kapitalizmi de bir o kadar görülmemiş mali tehlikelere sürüklemektedir".
- Bu ortamda parayla ilgili işlemler, asıl faaliyet alanları ne olursa olsun her işletmenin bünyesinde öncelik kazanmaya başlamıştır. Amerikan Çelik İşletmesi Başkanı James Roderick 1979'da "yönetimin görevinin çelik değil para yapmak" olduğunu ilan etmiştir. Girişimcilik zihniyeti resmi dairelerden, üniversitelere, vakıflara, müzelere pek çok kurumu ve giderek bireyleri fethetmiştir. Dünya para, kredi, döviz, bono ve hisse senedi piyasaları hacmi görülmemiş düzeylere tırmanarak adeta yekpare bir pazar halini almıştır. Böylece bankacılık hükümetler üstü bir güce erişmiş, korumacı dönemlere ait denetimlerden arındırılarak ancak kurtarma operasyonları çerçevesinde müdahaleye uğrayan bir dokunulmazlık kazanmıştır.
- Sermayenin yapısal dönüşümü şirket birleşmelerini de kışkırtmıştır. Örneğin, 1998'de bir veya birden fazla Avrupa şirketini içeren toplam şirket alım satımlarının sayısı 7966'ya, toplam değeri ise 642 milyar dolara erişmiştir. 16 Birleşme hummasının sonucu mühendislerin de eksik olmadığı her kademedeki binlerce, on binlerce emekçi işlerinden olmuştur. Bir örnek vermek gerekirse, bu rakam sadece Boeing için 48.000'dir. Bu tür tensikatların, dünya işgücü üzerinde olduğu kadar, ulusal devletler ve refah toplumları üzerinde de oluşturduğu ekonomik ve siyasal tehdit açıktır.

KRİZ VE EMEĞİN REENKARNASYONU

- Bu tür tehdidin bir başka yöntemi informelleşmenin yoğunlaştırılmasıdır, daha önce sermaye yoğun/emek yoğun ve kitle üretimine dayalı işletme bünyesindeki ücretli işlerin ayıklanıp işletme dışına kaydırılarak götürü yollarla, taşeronluk yoluyla veya fason olarak sağlanması. Yani, modern endüstriyel işbölümüyle 'aşılmış' varsayılan manüfaktür dönemine, zanaatkârlığa özgü üretimin yeniden canlandırılması; belirli işlerin fabrikadan geriye, evlere, kadın ve/veya çocuk emeğinin yoğunlaştığı atölyelere, parça-başı çalışan imalathanelere, hatta ünlü Levi's blucinlerin dikiminde olduğu gibi hapishanelere uzaklaştırılması.
- Dünya ekonomisinin merkez bölgelerinden türeyen bu gelişme sonucunda, informelleşmenin merkezlerden çevredeki 'marjinal sektöre' sürülen ve proleterleşmenin her türden emeği kuşatmasıyla zamanla eriyecek anakronik bir kalıntı değil, kapitalizmin kriz dönemlerinin bir bileşeni olduğu anlaşılmıştır. Informelleşme, üretim örgütlenmesinde Fordizmi aşındıran esnekleşmeye, üretimin kapsamını da eklemiştir. Her iki süreç, sadece emeği ucuzlatmak

ve baskı altına almak üzere, işsizliğin, ayrıca ücret-dışı ve arizi çalışmanın azamileştirilmesine değil, emeğin toplumsal kimliğinin başkalaşmasına da yol açmıştır. Bu nedenle, A. Gorz gibi kimi düşünürler, tarihi öznesizleştiren post-strüktüralizmin etkisiyle de olmalı, daha 1'980'de proletaryaya elveda demişlerdir.

KİTLESEL VE ESNEK ÜRETİM

Dünya ekonomisinin son kriziyle baş gösteren dönüşümleri Fordizm üzerinden inceleyen yazarlar, başta D.Harvey olmak üzere, bu dönüşümlerin ortak niteliğini 'esnekleşme' ile betimlemektedirler. Yukarıda, mühendisin işyerini kuşatan atmosfere işaret etmek üzere değindiğim noktalar da sırasıyla, üretim süreçlerinin ve coğrafyasının, sermayenin ve emeğin bileşimlerinin esnekleşmesi gibi düşünülebilir. İşyerine gelince, bu ortamı etkileyen başlıca etmenin de kitle üretiminden esnek üretime geçiş olduğu savlanmaktadır. Önceden aynı ürünün büyük miktarlarda ve toplu imalatına göre örgütlenmiş olan üretim, şimdi farklı ve değişken ürünlerin sınırlı miktarlarda ve ayrı ayrı partiler halinde imalatına ayarlanmaktadır. Ömürleri oldukça kısalan bu 'yeni' ürünlerde işlevin önceliğini tasarım almaktadır. Harvey'in ölçek ekonomisi yerine kapsam ekonomisi olarak tanımladığı bu sistemde üretim, kaynaklar yerine talep tarafından yapılandırılmaya başlamıştır. Ancak, hiç olmadığı kadar koşullandırılmakla birlikte, bu talep, artık Keynes'deki anlamıyla yönetilen, öngörülebilir bir talep değildir. Farklılığın yüceltiği bir kültürün kurduğu, kitle tüketimine karşı oluşturduğu kutba doğru gittikçe bireyselleşen, sınır tanımayan ve sürekli devinen bir taleptir. İşyerindeki işbölümü ve teknolojiler de buna göre, yani, tür, miktar ve gerektirdiği üretim süresi bakımından değişken olan bir talebi eksiksiz, kusursuz ve zamanında karşılayacak biçimde yeniden tasarlanmaktadır. Elbette bu, artık bütün bileşenleri ve üretim aşamalarıyla hep aynı ürünün seri olarak üretildiği mekân değildir. Kitle üretiminin terk edilmesinin ardından, üretim örgütlenmesini saptıran ikinci boyut zamana ilişkindir, sürekli farklılaşan ve yenilenen talebin 'tam zamanında' ve 'sıfır-hata'yla karşılanabilmesi. Bu nedenle, üretim sürecinin değişik etaplarının kesintisiz olarak eklemlendiği ve durmaksızın akan, ana stoğun ve etaplar arası stokların/envanterlerin kaldırıldığı, kalite kontrolün başlı başına bir durak olmaktan çıkarılıp sürecin bütününe yedirildiği, aksamaların anında giderildiği sistemler tasarlanmıştır.

FORD YERİNE TOYOTA: YENİ İŞYERİ İLÂN LARI

Yeni sistemler Fordizmin seri üretiminin karşısına, Toyota fabrikalarında uygulanagelen rejimlerden örnek alınarak yetkinleştirilen Toyotizm'in esnek üretimini veya diğer yaygın adıyla lean üretimi koymuştur. Yönetim bilim'in 1980'lerle birlikte gözde olan rehberlerine göre, bu sayede emek yepyeni bir kimliğe kavuşmuştur:

- Tekrarlanan parça işlere bağımlılıktan kurtularak, ardı ardına farklılaşan başka başka işlere kayabilme olanağı veren nitelikleri geri kazanmıştır.
- Bunun gereği olarak işyerinde sürekli eğitime tabi tutulmaktadır.
- Önceden sadece yönetim kademelerinde temerküz eden bilgi, beceri ve denetim, tezgâh başındakilerle paylaşılmaya başlamıştır.
- Dolayısıyla, artık birçok işte uzmanlaşan işçiler, özellikle üretim anında, ancak zaman zaman karar ve tasarım düzeylerinde de, aksamaların, kusurların giderilmesi, verimliliğin artırılması gibi konularda sorumluluk

üstlenmekte, inisiyatif almaktadır.

- Bili Gates'in sözleriyle, "yeni örgütlenmede işçi artık makinenin bir dişlisi değil, tüm sürecin akıllı bir parçasıdır", "görev işçisinin" yerini "bilgi işçisi" almıştır.
- Böylece emek süreçlerinin dikey, hiyerarşik, merkezi örgütlenmesi yerini, yatay, ademi-merkezi bir düzene bırakmaktadır.
- Bu düzende her işçi, işbölümünün belirli bir birimini oluşturan bir 'takım'ın veya 'ekip'in üyesidir. Bu takımların kendi iç disiplinlerini sağlayan ve birbiriyle rekabete giren bağımsız şirketler gibi çalışmalarını beklenir.
- Her şirkete, çalışanlarını vatandaşlık, hemşehrilik ötesinde birbirine kenetleyen, semboller ve törenlerle beslenen bir aidiyet kazandırılmaya çabalanır. Buna göre her şirket Japonlara özgü paternalist, pederşahi bir kültürün egemen olduğu bir ailedir. Bu ailede Gates'in deyişiyle 'biz', 'ben'den önemlidir.
- Ücretler ve güvenceler, her işçinin esnek üretime ayak uydurabilme ölçütlerine göre puan aldığı, bireysel pazarlığa ve takdire dayalı ayrıcalıklarla belirlenir.
- Esnek üretim süreçlerinin, siparişe ve bu siparişin 'tam zamanında teslimat'ına göre sürekli yeniden tasarlanması gerekir. Her yeni tasarımda, mümkün olduğu kadar çok iş ayıklanarak, geçici istihdamla ve/veya iş yeri dışına çıkarılıp fason olarak gerçekleştirilir. Emek yoğun teknolojiler artırılır, işyerinin aralıksız ve hızla değişimini öngören "kesintili kaos" dijital teknolojilerle yönetilir.
- Bilgi çağının 'babası' Bili Gates'e göre, "önümüzdeki on yılda iş hayatı, geçmiş elli yıldan olduğundan çok daha fazla değişecektir". "Eski çalışma yöntemlerini yerle bir edecek" bu değişim dijitalleşme sayesinde olacaktır. Emek süreçleri, parça-süreçler, baştan aşağıya dijitalize edilecek, işyerinde kağıdın yerini dijital ortamlar alacaktır. Buna Fordizme özgü 'otomasyon'un, bilgi ve iletişim teknolojileriyle dekonstrüksiyonu diyebiliriz.

KÜRESEL İŞYERİ VE EMEĞİN DENETİMİ

Gerek yüzyıl kadar önce zirvesine çıkan Taylorizm, gerekse yüzyılın ortalarında üretime sindirilen sibernetik, ve nihayet hepsine meydan okuyan ikinci bin yıl arifesinin dijital harikaları, insanlığın doğayı fethinde, endüstri, bilim ve teknolojiye büyük hamleler ya da devrimler olarak tanımlanmıştır. Üstelik sadece bu 'devrim'lerin mayalandığı kapitalist sistemin sözcüleri tarafından değil, bu sistemin devrimci muhalifleri tarafından da. Bunda evrensel bilim ve teknoloji kültüne değgin kavramlar ve olgular üzerindeki yakın zamanlara kadar gelen tabular önemli rol oynamıştır. Değişik söylemler içinden hükmünü sürdüren teknolojik determinizm ancak Fordizmin itibar yitirdiği yıllarda, Braverman'ın kapitalist işbölümü üzerine ünlü kitabını yayımlamasının (1974) ardından gelişen emek süreci araştırmaları veya sosyolojisi bağlamında büyük ölçüde teşhir edilebilmiştir. Bu birikim sayesinde son işletme/yönetim 'devrimi'nin savları daha baştan yoğun olarak eleştiriye uğramış, zaten bir bölümü sonradan sahiplerince de terk edilmiştir. Toyotizm uygulamaları yer yer şiddetli işçi direnişleriyle karşılaşmış, hatta model olarak kurulan bazı fabrikalar sonradan kapanmak zorunda kalmıştır. Fordizmin aşılmasını insanlık adına kutsayan parlak söylemleri reddeden karşı savlar, üretim örgütlenmesinde süregelen dönüşümün iddia edildiği gibi önceki rejimlere karşı veya alternatif olmak bir yana, ilkeleri bakımından onları yoğunlaştıran uygulamalar olduğunda birleşmektedirler:

- Öncelikle, işçiler çok-becerili değil, olsa olsa çok-görevli olmuşlardır. Üretim hattının farklı noktalarında görev alabilmeleri, bu noktalardaki işlerin daha da ayrıntılı bir işbölümüne uğrayarak parçalanmaları ve aşırı ölçüde standartlaştırılmaları sayesinde. Örneğin, Toyota'da bir işçinin günde 6 millik bir yol kat ederek, 8 dakika 26 saniyelik bir sürede 35 farklı işi başarabilmesi, ancak bu işlerden her türlü maharetin arındırılarak, basitleştirilmesiyle, rutinleştirilmesiyle mümkündür. Yoksa, Fordizmde özgü aşırı uzmanlaşmanın aksine, emeğin giderek nitelik kazanması sonucu değil. Üstelik esneklik, ayrıca, büyük bir süratle yararsızlaşan becerilerin yerine gene aynı süratle yenilerinin kazandırılmasını gerektirir. Emek nesneleştirilerek, nicelik olarak kodlanıp, ölçülebilir ve "kullanılıp atılabilir"dir.
- İşyeri aynı çatı altından taşarak göçebeleşip, bütün yeryüzünü mekân edinirken, üretim de bu yeni coğrafyasına uygun bir işbölümüne uğramaktadır. Bu yeni işbölümüne göre, uzmanlaşma gibi, hiyerarşi de dünyayı bir uçtan ötekine saran şirket üsleri arasında bölüşülmüştür. Böylece çağdaş şirketler, yerel güçlerle bağlantılarını koparmış oldukları izlenimini verirler: "fabrika Meksika'da, büro Bombay'da, halkla ilişkiler aşığı Manhattan'dadır... Bugün yerel güçler, bir şirketi yerel olarak vergilendirmek ya da yönlendirmek gibi egemenlik hareketlerine kalkıştırlarsa, şirketin kolayca ... fabrikayı Meksika'dan alıp Kanada'ya, büroyu Manhattan'dan Boston'a taşıyabileceklerinden korkarlar". Bunun sonucunda, aynı işyeri ortamında, emek süreçleri görece olarak daha ileri bir ahenk, işbirliği, özerklik ve ademi-merkeziyet gösterebilirler de, dijital ortamda eklemledikleri karmaşık küresel şebeke bünyesinde çok daha merkeziyetçi ve otoriter bir denetim altına girmişlerdir.
- Dijital denetim işçiyi her hareketine varıncaya kadar izler. El bilgisayarlarıyla donatılarak "web tarzı çalışma"ya32 talim edilen işçiler, şirketin bilgi, yönetim, denetim 'intranet'ine girerler, 'dijital sinir sistemi'ne bağlanırlar. Bu sayede, örneğin, General Motors'a ait Satürn Corporation'a yerleştirilen "120.000 veri noktasından her biri, her altı saniyede bir denetlenir ve denetim raporu görevlilere grafik formatta iletilir".
- Önceden aynı işyerinin farklı birimleri arasında kutuplaşmış olan kavrama ve uygulama, zihinsel emek ve el emeği, kafa ve kol, artık ayrı dünyalardadır. Örneğin, Nike ayakkabı şirketinin "dünya çapındaki bordrosunda hemen hepsi yönetim, satış, tanıtım ve reklamcılıkta çalışan 8000 kişi bulunmaktadır. Asıl üretim ise, sayıları 75.000'i bulan Asya'lı fasoncuların elindedir". Şirketin Asya'dan Sorumlu Başkan Yardımcısı Neal Lauridsen şöyle der: "Biz üretimi bilmeyiz. Bizler tasarımcı ve pazarlamacıyız."
- Bu kadar kaotik bir çalışma evrenini, kendi köşesinden hayal etmesi bile mümkün olmayan işçinin işine/ürününe yabancılaşması azamilemiştir.
- Bu yabancılaşmanın, 'takım ruhu', 'şirket ailesi' gibi söylemlerle beslenen yeni bir kültür, bir uyrukluk aracılığıyla dengelenmesi beklenir. Ayrıca, "modern yönetim retoriği... çalışanları kendi kendilerini yöneten failer olduklarına inandırarak"35 üzerlerindeki iktidarı gizlerken uyumlu ve itaatkar olmalarını gözetir.
- Esnek üretim, esnek istihdamı gerektirir. Esnek üretimde en az tezgâhlar kadar çalışanlar da 'çok amaçlı', 'çok-işlevli' olmalıdır. Şimdi geçerli olan, gerek aynı işletmede, gerekse değişik işletmeler arasında 'ne iş olursa olsun' becerecek ölçüde becerisizleşmek, göçebeleşmektir.
- Artık iş düzenli bir etkinlik ve bir gelecek değildir. Bu eğilim, çağdaş 'informel

kesim'i de kapsayan kendi adına çalışanlar arasında da egemendir. Her çeşitten işi üstlenmesi beklenen ve Bili Gates'in 'bağımsız profesyoneller' dediği, iş ve işsizlik arasında dalgalanan bu 'havuz', bugün ABD'de 25 milyon kişiyi kapsamaktadır. Meslek anlamsızlaşmıştır.

- Mesleksizleştirmeyi bir tür ücretsizleşme izler. Ücret artık belirli bir iş karşılığı ödenen belirli bir tutar olmaktan çıkmıştır. Çünkü iş gibi tutar da belirsizleşmiştir. Ne kadar süreceği, kaç saatlik işgününü gerektireceği ve nasıl yerine getirileceği önceden bilinmeyen işlere, karmaşık ve değişken bir imtiyaz/ikramiye/taltif sistemine göre yapılan ödemeler ücretin yerini almıştır. Bu sistemin başında bulunan, gözde adıyla 'insan kaynakları' yöneticilerine göre zaten artık ücret değil 'ikame' (compensation) söz konusudur, ikameler, yarıştıran çalışanlar arasında inceden inceye yapılan performans ölçümleri ve kıyaslamalarıyla hesaplanır.

- Yeni insan kaynakları rejimi ve değişken ödeme düzeni, yükselen farklılaşma kültürünü" işyerine de yansıtarak, ücreti de bireyselleştirmekle övünmektedir. Bu rejimin diğer sonuçlarına gelince, işbaşındaki zamanı olabildiğince yoğunlaştırmış, düzenli işgücü hacmini asgarileştirmiş, işgücünün kendi içindeki rekabetini şiddetlendirerek maliyetini düşürmüş ve ücretler arası kutuplaşmayı inanılmaz düzeylere tırmandırmıştır. Bu düzeye yönetim seçkinleri kutbundan bir örnek, General Electric'in başındaki Jack Welch olabilir: Jack Welch'in 1998 yılı ödemeleri şöyledir: Taban ücret 2,80 milyon, ikramiye 7,20 milyon ve

şirketi tarafından verilen hisse senetleri geliri 261,54 milyon dolar.

- Keynesçi ekonomi, sistem dışı emeğin büyümeye güdümlü modern işletmeler tarafından emilerek ücretileştirilmesiyle yayılıp pekişiyordu. Ücretliler mesleki-toplumsal katmanlararası hiyerarşideki yerlerini alırken, iş güvencesine, kimi toplumsal haklara, sendikal örgütlenme olanağına ve ilerleyip yükselecekleri bir geleceğe kavuşuyorlardı ('istikbâl sahibi' oluyorlardı). 1980'lerden başlayarak üretkenlik/büyüme/birikim ile istihdam arasındaki bu denge bozulmuştur. Günümüzde işbölümü ve teknoloji artık 'daha azla daha çok' ilkesine göre yapılandırılmaktadır. Bu anlamda kapitalizmin içerme kuralı sanki yerini dışlamaya bırakmaktadır.

- Mesleksizleşme, ücretsizleşme ve durmadan değişen işbölümü bünyesinde işlevsizleşme, çalışanları topluma eklemlendikleri organlardan yoksun bırakmaktadır. Buna gelir dağılımını düzenleyen yasaların, kuralların, sendika gibi kurumların, toplu pazarlık/sözleşme gibi işlerliklerin erimesi de eklenince, kolektif, toplumsal bir bütüne ilişkin aidiyet, dayanışma iyice çözülmektedir. "Sonuç, çatışmaların çözümlendiği ve karşılıklı tavizlerin müzakere edildiği bir toplumsal dokuyu artık resmedemeyen sendika ve siyasal partilerin meşruiyet kaybıdır."

BAŞKA MÜHENDİS

Emek süreçlerinin yeniden yapılandırılmasını yansıtan son 25 yıla ait yukarıdaki senaryolardan mühendisin başkalaşan rolünü, saplandığı gerilim ve istikrarsızlığı okumak güç değildir. Mühendis, birbirine zıt gibi duran, oysa derinden birbirini besleyen iki akımın tehdidi altına girmiştir. Bu akımlardan birinin mühendisin öncesini, diğerinin ise mühendisin ötesini temsil ettiği söylenebilir: informelleşme ve 'dijitalleşme'. Mühendisi var eden endüstridir, fabrikalardır, makinalardır. Oysa şimdi, endüstrinin çoktan eskittiği varsayılan manüfaktür ve zanaat türü üretimin yeniden yayılması, onun bu geleceğinden kuşku duymayan varlığına gölge düşürmektedir. Mühendis, emek, sermaye

ve siyasal iktidarlar arasındaki Fordist sözleşmenin ürünüdür, modern bir olgudur; dolayısıyla, Fordizmin ve modernliğin sorgulanması doğal olarak ona da bulaşmaktadır. Diğer zıt tehdidin kaynağı bilgidir. Bu tehdidi, mühendisin temsil ettiği bilginin veya zihinsel emeğin de, aynı el emeğindeki gibi, kendi buluşu olan yöntemlerle parçalanarak, iletişim ve bilgi teknolojilerinin araçlarına aktarılması oluşturur. Eğer zamanında sibernetik, robotlarla el emeğini ikame ettiyse, şimdi de dijital teknolojiler zihinsel emeği ikame etmektedir. Bilim ve teknik her zaman endüstrinin önemli bileşenleri olmuştur. Ancak yaşadığımız 'endüstri-sonrası' zamanlarda bizzat bilgi anahtar meta halini almış ve bilginin üretimi, işlenmesi ve satışının kendisi müthiş bir endüstriye dönüşmüştür. Bu endüstrinin bugünkü imparatorunun sözleriyle artık bilgi hemen her şirketin merkezine yerleşmiştir. Böylece, "bütün bu şirketler önemli bir ders almıştır: bilgi teknolojisinin amacı para kazanmaktır!" Bilginin bu tırmanışı sonucunda, 'bilgi yönetimi' kendi bünyesinde örgütlenerek, işletmenin en hayati, en stratejik bölgesini işgal etmeye başlamıştır. Yeryüzündeki informal üretim topluluğundan sayısız insan, aile, atölye veya bilgisayar, aynı işyerinin küresel organizmasına bilgi yönetimi sayesinde eklenmektedir.

Doğal olarak bilginin bu yükselişi, entelektüel emeğe olan talebi arttırmakta ve yeni mühendis de bu safta yer almaktadır. Ancak bu kesimle birlikte kitleselleşmekte, ulusal ekonomilerin korumasından yoksunlaşarak küreselleşmenin koşullandığı bir rekabete zorlanmaktadır. Öte yandan, bilginin süratle eskitildiği ve bir takım becerilerin hızla devre dışı bırakılıp yenilerinin türetildiği esnek üretim tarafından mesleksizleştirilmektedir. Yeni ekonominin istihdam hacmini asgarileştirme refleksi, mühendisin üzerindeki baskıları daha da yoğunlaştırmaktadır. Sonuçta mühendis, ayrıcalıklarını korumak şöyle dursun, giderek endüstrinin başındayken hükmettiği emeğin özelliklerini edinmektedir. Fordizm ertesinde, mühendislerin meritokrasi içindeki, yönetim seçkinleri arasındaki yerini ise, küreselleşmenin öncü gücü olan mali entegrasyonun⁴¹ temsilcileri doldurmaktadır. Mühendisin kendi kurduğu iktidar önce onu teslim almıştır. Belki de mühendis baştan beri kendi sonunu hazırlamıştır.

MÜHENDİSLER - MİMARLAR

YÜZYIL ORTALARINDAN SONRAKİ TEZLERE BİR BAKIŞ

Kapitalist toplumun işbölümü, öncekilerden son derecede karmaşık olması ve giderek daha da karmaşıklaşmasıyla ayırt edilmektedir. II. Dünya Savaşı'nın dinmesiyle birlikte, bu karmaşıklığın çözümlenmesiyle uğraşan kuramsal çalışmaların hacminde belirgin bir büyüme gözlenmektedir. Bu büyümeye yön veren etmenlerin başında, bilim ve teknolojinin üretimde etkinleşmesini izleyen toplumsal farklılaşmaların, yeni toplumsal konumların ve yol açtıkları siyasal davranışların aydınlatılabilmesi geliyordu. Diğer etmenler arasında, emperyalizm ve azgelişmişlik kuramlarının öngördüğü kapitalizme veya sosyalizme 'geçiş' programları kadar, bu iki sistem arası yakınlaşma (convergence) ya da melezleşme (hybridisation) yolundaki kuramlar da kaydedilmek gerekir. 'Endüstriyel toplum' (R.Aron, J.K.Galbraith), 'endüstri ötesi toplum' (D.Bell), 'kollektivizm', 'halk kapitalizmi', 'devletçi olmayan sosyalizm' (A.Berle), 'refah toplumu' (R.Samuelson), 'sibernetikoelektronik' veya kısaca 'teknolojik toplum' (Z.Brezekinski) , bu son gruptan tasavvurların

en gözde örnekleri arasındadır.

Yüzyıl ortalarından sonraki bu birikim içinde mühendisin toplumsal konumuna ve siyasal rolüne ilişkin tezler tahmin edileceği gibi oldukça çeşitlidir. Bu tezler değişik açıdan, örneğin yöntemleri, kavramları, ya da yargıları açısından tiplendirilebilirdi. Ancak tartışmaya katılmaktan çok, bir tartışmayı sunmaya, açmaya yönelik çalışmamızın tiplendirme yerine, konusuyla ilgili çeşitliliği gözetmesi kuşkusuz daha tutarlıydı. Bu nedenle, izleyen bölümde, bazı temsili tezlerin temel kavram ve önermeleriyle yoğunlaştırılıp, özetlenmeleriyle yetinilmiştir.

BLÜMSEL-TEKNOLOJİK DEVRİM VE KAPİTALİST TOPLUM YAPISINDA GÖZLENEN DEĞİŞİMLER

Sovyet toplumbilimcilerinin çağdaş kapitalist toplum yapısı üzerindeki analizlerini, üretici güçlerdeki ve üretimin toplumsallaşmasındaki niteliksel bir sıçramaya dayandırılan 'bilimsel ve teknolojik devrim' teziyle birlikte incelemek gerekir. Zaten, gelişmiş kapitalist ülkelerin toplumlarında yakın dönemlerdeki değişimi ele alan Sovyet kaynaklı hemen her çalışmada, bu değişimin maddi yönlendiricilerinin bilim ve teknolojiye devrimle açıklandığını, doğal olarak sınıfsal analizlerin de şu veya bu ölçüde, şu veya bu perspektiften o konuyla iç içe işlendiğini görüyoruz. Onun için burada da, 'bilimsel ve teknolojik devrim'in toplumsal yapıdaki etkilerine değinmeden önce, ilk olarak böyle bir devrimin evrensel özellikleri, sonra da kapitalist sistemdeki belli başlı ekonomik sonuçları üzerinde durmak zorunlu oluyor. Bu yüzden, genel yargılarında uyum gösteren bir grubun yazılarını bir arada ele alarak belirtilen çerçeve içinde yansıtmak, belirli bir çalışmayla sınırlı kalmaktan daha uygun görünmektedir. Bu grup, 'bilimsel ve teknolojik devrim'in toplumsal sorunları üzerinde Sovyetler Birliği'nde yürütülen çalışmaların kapsamını ve temel eğilimlerini anlatmak amacıyla taşıdığı belirtilen "Bilimsel ve Teknolojik Devrim: Toplumsal Etkileri ve Öngörüler" başlıklı kitapta makaleleri bulunan, S. Dalin, Y. Chekharin, N. Gausner, S. Trapeznikov, V Marakhov ve Y.

Meleschenko'dan oluşuyor:

- "Bugün, bilim ve teknolojiye devrimci süreçler birbirleriyle iç içe geçmiştir ve bilimsel ve teknolojik devrim olarak tanımlanabilecek tek bir süreci oluştururlar." 20. yüzyıl ortalarında başlayan, tarihin bu ilk bilimsel ve teknolojik devrimi, niceliksel değişimlerin yeni bir niteliğe dönüşümüyle belirlenir. "Bu sadece bilim ve teknolojiye devrimin bir eş-zamanlılığı değildir. Böyle rastlaşmalar geçmişte de olmuştur. Ancak geçmiştekilerde eksik olan, bilim ve teknolojinin bugünkü gelişmesinin barındırdığı derin karşılıklı ilişki ve bağımlılıktır. İşte en genel niteliksel özellik budur."
- Bugün bilim, teknolojiye devrimci değişimlerin" başını çekmekte, teknoloji ve üretimdeki gelişmelerin yolunu açmaktadır. Teknoloji ve üretim alanlarına göre, bilimde daha yüksek olan gelişme hızını ifade edebilecek şöyle bir formül önerilmiştir: ... Ancak bilimdeki gelişme de, doğrudan teknoloji ve üretimin gerekleri tarafından etkilenmektedir. Teknoloji ve üretimin bilim üzerindeki bu belirleyiciliği de şu formülde simgeleştirilmiştir: ... Her iki formül de bir ve aynı zaman içinde geçerlidir. İlki, aklın üretici ve yapıcı işlevinin ifadesi olan manevi faktörün maddi faktörlerin önünde gelmesini, ikincisi ise maddi faktörlerin (teknoloji ve üretim), manevi faktör (bilim) karşısındaki belirleyiciliğini açıklamaktadır.
- Devrim, bilim-teknoloji sisteminin bütünü, bu bütünlüğün her dalını ve her yönüyle kapsamaktadır. Aynı zamanda bu devrim, bilim-teknoloji-üretim

ilişkinin temelli bir değişime uğratılmaktadır. Bilim ve teknolojinin kendi alanlarında ve ikisinin birbirleriyle ve üretimle olan ilişkilerinde yer alan belli başlı 'devrimci değişimler şu noktalarda toparlanabilir:

- . Olgusal bilgi birikiminin köklü bir yenilenmesi;
- . Doğa, bilinç ve toplum yasalarını aydınlatacak yepyeni alanlara el atılması;
- . Sibernetik ve matematik yöntemlerin geliştirilmesi ve geniş ölçüde kullanılmaya başlamasıyla bağlantılı olarak bilimsel araştırma metodolojisinin gösterdiği radikal değişim;
- . Bilimlerin ayrışması ve bütünleşmesi süreçlerinin yoğunlaşması, değişik bilim dalları arasındaki karşılıklı ilişkilerin artması;
- . Bilimin kendisinin endüstrileşmesi, teknik temelini dönüşüme uğraması;
- . Bilimsel buluşlardan hareket eden endüstriyel gelişmelerin yoğunlaşması, bilimsel bir buluşla onun pratikte uygulanması arasında yer alan sürenin giderek kısalması;
- . Yeni malzemelerden veya özellikleri köklü bir değişime uğratılan önceki malzemelerden yararlanılmasıyla birlikte, teknik donatım ve sistemlerin malzeme temelinde izlenen radikal dönüşüm;
- . Yeni enerji kaynaklarının kullanılması;
- . Denetleyici, yönetici ve düzenleyici aletlerin yapımının ve kullanılmasının, teknolojik sistemlerin yapısına getirdiği niteliksel değişim;
- . Otomasyonla birlikte entelektüel türden faaliyetlerle bağdaşır hale gelen makinelerin işlevlerindeki köklü değişim.

• Üretimin otomatikleşmesinin ve sibernetikleşmesinin gelişmesiyle, makineler sadece iş araçlarını emekçinin elinden koparıp almakla kalmamakta, duyulara ve reflekse bağlı işlevleri de yerine getirebilmektedirler. "Makineleşme, iş araçlarının gücünü insanın fiziksel kapasitesinin çok ötesine götürmüştür; otomatikleşme ve sibernetikleşme ise, bu gücü, onun duyumsal-refleks ve entelektüel kapasitesinin sahip olduğu sınırların ötesine götürmektedir." Böylece, insanı üretim süreciyle doğrudan ilişkili kılan son bir işlev de, yönetim, denetim ve düzenleme işlevi de, makinelerle geçmektedir. Sonuçta "bilimsel ve teknolojik devrim, insanın aydınlanması ve gelişmesi için şimdiye dek görülmemiş olanaklar getirmektedir". İnsanların insanlarla ve doğayla olan ilişkileri hiç bir zaman bu ölçüde etkilenmemiştir. Bu devrim, insanın ekonomik faaliyetlerin bir aracı olmaktan kurtularak bir hedefi durumuna geleceği, maddi bolluk yanında insanın entelektüel faaliyetlerinin sınırsız ölçüde gelişebileceği bir toplumsal sisteme geçişin teknik ön koşullarını hazırlamaktadır. Elbette bütün bu sözü edilenler yalnız sosyalizm koşulları altında geçerliliğe sahiptir.

- Bilimsel ve teknolojik devrim hem kapitalist, hem de sosyalist ülkelerde hüküm sürmekte, ancak birbirlerinin tam zıttı olan toplumsal-ekonomik sonuçlar doğurmaktadır. Kapitalizm koşullarında, bilimsel ve teknolojik devrim, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesini körüklemekte, toplumsal üretim-özel mülkiyet çelişkinin şiddetlendirmekte, burjuvazinin kâr, emekçilerin sömürü oranlarını büyütmede, bir yandan öteden beri var olan çelişkileri keskinleştirirken, öte yandan bunlara yenilerini ekleyerek sınıf mücadelesinin daha da kızışmasına yol açmaktadır.
- Bilimsel ve teknolojik devrim kapitalizmin eşitsiz gelişimini belirginleştirmiştir. Örneğin, savaş sonrasında Japonya yüksek bir gelişme hızı gösterirken, İngiltere'deki gelişme, tersine ağır olmuş ve sık sık durgunluk dönemlerine girmiştir.
- Kapitalist ülkelerde bilimsel ve teknolojik devrimi kamçılayan en önemli

faktörlerden biri de, tekellerin üretim maliyetlerini azaltmak için işgücü harcamalarını kısma çabası olmuştur. Bilim ve teknikteki ilerlemelerle birlikte, verimlilikte büyük patlamalar gözlenirken, istihdam kapasitesi düşüşler kaydetmektedir; göreceli ve mutlak olarak işsizlik artmaktadır.

- Marx'ın öngördüğü gibi, maddi üretim alanındaki verimliliğin artışı, ekonominin üretici olmayan dallarının büyümesine yol açmaktadır. Her ne kadar makineleşme ve otomatikleşmenin üretici olmayan faaliyet alanlarına da girişi, bu büyümenin oranını yavaşlatabilirse de, böyle alanlarda otomasyon uygulamanın sınırlılığı ve daha da önemlisi, değişen tüketim biçimleri ve eğitim, turizm, eğlence gibi hızla artan yeni ihtiyaçlar göz önüne alınınca, üretici olmayan alanlardaki büyümenin gelecekte de maddi üretim alanındakinin üzerine çıkacağı tahmin edilebilir.

- Bilimsel ve teknolojik devrimin bir diğer etkisi de, üretim ve tüketim arasındaki uyumsuzluğu artırması ve sonucunda kapitalist ülkelerde fabrikaların kronik olarak kapasitelerinin altında faaliyet göstermelerine neden olmasıdır. Hükümetlerin, tekellerin çıkarları doğrultusunda bu durumu önleyebilme çabasıyla sürekli silah siparişi etmeleriyle, uluslararası arenada yarattığı sorunlar bir yana, halkın sırtındaki vergi yükünü ağırlaştırmaktadır.

- Bilimsel ve teknolojik devrim, emek ve sermayenin yoğunlaşmasına ivme katmakta, tekellerin ekonomik gücünün tırmanmasında etkin olmaktadır. Sermayenin çok büyük çaptaki yoğunlaşmasını ve merkezileşmesini, tekellerin yapısındaki dikkate değer değişimler izlemektedir. "Bugünün tekelleri, emperyalizmin ilk döneminin tröstlerinden ve kartellerinden farklıdır." Günümüzün tekelleri yalnız mali bakımdan değil, teknoloji ve yönetim bakımından da üst düzeyde birbirleriyle iç içe girmiş olan büyük kuruluşların karmaşık birliğinden oluşmaktadırlar. Uluslararası tekel birliklerinin oluşmasında, değişik ülkelerin tekelleri arasındaki özel ilişkiler yerlerini tekeller adına davranan devletlerarası ilişkilere bırakmaktadır. Tekellerin yapısındaki bu değişimlere

paralel olarak üretimin çeşitlendirilmesi diye bilinen olaya tanık olunmaktadır; yani tekellerin, birbirleriyle son derece ilişkisiz olan üretim alanlarına yayılmaları. Bunun en karakteristik biçimi, büyük tekellerin hemen hepsinin şu ya da bu ölçüde silah üretimine katılmalarıdır.

- Serbest rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçişi, tekelci kapitalizmin tekelci devlet kapitalizmine dönüşümü izlemiştir. Bu dönüşümün bir sonucu olarak, fiyatların tekeller yerine tekelci devlet tarafından saptanması, devlete, milli gelirin yemden dağılımını tekeller çıkarma düzenleyebilmesi için vergiler yanında yeni bir araç sağlamıştır. Tekelci kapitalizmin, tekelci devlet kapitalizmine doğru gelişmesinin ortaya çıkardığı yaygın olan diğer iki belli başlı sonuç, vergi yükünün ağırlaşması ve enflasyonun hızlanması olmuştur.

- Bilimsel ve teknolojik devrimin yaşandığı dönemde, banka ve endüstri sermayesinin birleşmesi daha yaygın ve daha pekişmiş olarak gerçekleşmekte, finans oligarşisinin egemenliği güçlenmektedir. Sermayenin yoğunlaşmasının yol açtığı, mülkiyet olarak sermaye ile sermayenin işlevi arasındaki ayrışma süreci hızlanmakta, özel kapitalistlerin yerini, sermayesini finans oligarşisinin emrine sunmuş bulunan ve üretim süreciyle doğrudan hiçbir bağı kalmayan hisse sahipleri doldurmakta, bu anlamda bir asalıklık kapitalist sınıfın büyük bölümünü sarmaktadır.

- Bilimsel ve teknolojik devrim kapitalizmin toplumsal yapısında önemli değişimlere yol açmıştır. Toplumsal ilişkiler, toplumsal sınıf ve tabakaların

toplumda yer alışları ve bileşimleri, toplumsal-siyasal bilinç ve ideolojiler, toplumsal çelişkiler, nüfusun kırsal ve kentsel dağılımı, toplumsal ve teknolojik işbölümü, bu devrimle derinden etkilenmişlerdir.

• "Kapitalist üretim sürecinde yalnız değer ve sermayenin maddi unsurları değil, kapitalist ilişkiler de yeniden üretilir... Basit yeniden üretim, nasıl bir yanda kapitalist, diğer yanda ücretli işçiler olmak üzere kapitalist ilişkileri yeniden üretiyorsa, genişletilmiş yeniden üretim veya birikimde, bir kutupta daha büyük kapitalistler, diğer kutupta ise daha fazla sayıda işçiler olmak üzere kapitalist ilişkileri geniş ölçekte yeniden üretir." Bilim ve teknoloji alanında kaydedilen sıçramalar, sermayenin yoğunlaşmasını güçlendirirken, karşılığında, orta ve küçük mülk sahiplerinin mülksüzleşmelerini çabuklaştırmış, ücret karşılığı çalışan kesimlerin sayısındaki kabarmalara neden olmuştur; başka deyişle, bilimsel ve teknolojik devrim, kapitalist ilişkilerin yeniden üretilmesi sürecini daha da etkinleştirecek koşullar yaratmıştır. Savaş sonrasında, bütün gelişmiş kapitalist ülkelerde ücretli yığınların mutlak ve göreceli olarak büyümesi olgusu, toplumdaki proleterleşme hızının artışı kanıtlanmaktadır.

• Bilimsel ve teknolojik devrim koşullarında üretimin gereksindiği bilgi ve beceri düzeyi yükselmekte, eğitimin rolü artmakta, kas gücünün önemi azalırken emeğin entelektüel yanı gelişmekte, emek nitelikleşmektedir. Zihni ve fiziki emeğin bir hizaya gelmesi doğrultusunda bir yönelim belirlemektedir. Bütün bunlar, ister kafa, ister kol emeğini temsil etsin, tüm ücretlileri bir yakınlaşmaya ve birleşmeye doğru itmektedir. Emeğin karakterinin gösterdiği bu değişim yanında,

ekonominin üretici olmayan dallarındaki büyümeler; mülkiyet olarak sermaye ile sermayenin işlevi arasındaki ayrışma güçlendikçe yönetim personeline artan oranda duyulan ihtiyaç; araştırmaların toplumsallaşarak, büyük tekellerde ve devlet kuruluşlarında yoğunlaşması sonucu araştırmacılığın, öte yandan mühendisliğin ve teknisyenliğin kitlesel mesleklerin özelliklerini kazanmaları; üretici ve üretici olmayan alanlardaki beyaz yakalıların sayısının artmasına yol açmıştır. "Şüphesiz, beyaz yakalı grubun gösterdiği büyüme, mavi yakalılarınkinin üzerindedir ve böylesi bir eğilim gelecekte de geçerliliğini koruyacaktır." Ancak bu, mavi yakalıların sayısında bir gerileme olduğu anlamına gelmez; aksine, mavi yakalılar da sayıca artmaktadır ve "ücretli işçiler ordusunun bileşimi nasıl değişirse değişsin, endüstri işçileri bu ordunun en büyük bölümü olarak kalmaya devam etmektedirler."

• "Teknolojik çağın proletaryası, büyük çapta makineli endüstrinin öne çıkmaya başladığı çağın proletaryasından bir çok yönden farklılıklar gösterir. İşçi sınıfının yalnız bileşimi değil, teknik ve eğitimsel standartları, çalışma koşulları da değişmektedir; işçi sınıfı değişik bir yaşam yolu ve anlayış edinmektedir." İşçi sınıfını sadece kol işçileri veya endüstri işçileri oluşturmaz. Ağırıklı olarak zihni çalışma yürütenlerle, fiziki çalışma yürütenler arasındaki oranın değişmesi, kendi başına toplumun herhangi bir grubunun toplumsal konumunu belirlemez. Öte yandan kendi başına ücretlilik ilişkisi de işçi sınıfı üyeliği için belirleyici öge olarak alınamaz.

• Eğer Lenin'in sınıf tanımında belirttiği ayırım ölçütleri uygulanırsa, beyaz yakalıların, içinde değişik sınıfların üyelerim barındıran toplumsal bakımdan karışık bir yığın oluşturdukları açıklık kazanır. Her şeye rağmen, "sermayenin artan yoğunlaşması, tekellerin ekonominin yeni alanlarına girmesi ve donatımın sürekli yenilenmesi beyaz yakalı işçilerin toplumsal tabakalaşma sürecini hızlandırmıştır. Beyaz yakalıların "önemli bir bölümü, kapitalist

toplumun ana sınıfları, burjuvazi ve proletarya arasında yer alan orta sınıfları oluştururlar"; azınlıktaki bir bölümü ise, örneğin azami kârın sağlanması için hizmet sunan ve tekelci burjuvaziyle eklemli bulunan üst-yöneticiler (top-managers), ayrıca devlet örgütünde ya da tekellerin denetimindeki propaganda faaliyetlerinde aktif rol alanlar v.b., ayrıcalıklı duruma sahiptirler ve bu durumlarını korumaktadırlar. "Ancak, beyaz yakalıların gene önemli bir bölümü, 20. yüzyıl ve özellikle bu yüzyılın şu son on-yılları boyunca, kapitalist üretim sistemi içindeki rolleri, statüleri ve çalışma koşulları bakımından endüstri işçilerine giderek daha fazla yakınlaşmaktadırlar." Ticaret ve hizmetler alanlarında istihdam edilenlerle birlikte mühendisler ve teknisyenler, geçen yüzyılda ücretli olmalarına rağmen sahip oldukları ve başta eğitim ve ücret düzeylerinden doğan ayrıcalıkların hızla yitirmekte, yönetimle (management) olan özdeşleşmelerinden sıyrılmakta ve büyük bölümü denetim ve gözetim işlevleriyle olan doğrudan bağlarını tamamen koparmaktadırlar. Hatta, üretim araçlarıyla ilişkileri yönünden bakıldığında, ücret karşılığı çalışan mühendis ve teknisyenler, "ücretli işçilerden zerre kadar ayırt edilemezler."

• "Bilim adamları, teknik uzmanlar ve diğer aydınların, üstlendikleri görevler ne kadar önemli olursa olsun, bağımsızlıkları son derecede sınırlıdır. Aydınlar sınıflı toplumun kategorik özellikteki zorlayıcı kurallarına tabidirler. Faaliyetleri, doğrudan veya bağlı oldukları devlet kuruluşları aracılığıyla dolaylı olarak, tekelci sermayenin denetimi altında yürür... Çağdaş tekelci devlet kapitalizminin bilim ve kültür üzerindeki insancıl amaçlarla açıkça çelişen emeller taşıyan ve aydın kesimin yaratıcılık ve tutarlılığını köstekleyen baskısı, aydınların da giderek artan tepkileriyle karşılaşmaktadır." Ayrıca, bilimsel ve teknolojik devrimin etkisiyle daha hızlı bir tabakalaşmaya uğrayan ve bir çoğu ücretlileşen aydınların, statü ve çıkarları itibarıyla da sürekli olarak işçi sınıfına yaklaşmakta olduklarını hatırdan çıkarmamak gerekir. Bütün bunlar gösteriyor ki, "aydınlar ancak işçi sınıfıyla ittifak içinde, çıkar ve yetenekleriyle uyumlu bir toplumsal rol oynayabilirler. İşçi sınıfındaki değişimler, özellikle de beceri ve eğitim düzeyinin yükselmiş olması ve emeğin entelektüel yanının gelişmesi, bu ittifakın yaygınlaşması ve pekişmesi için gerekli olan koşulları yaratmaktadır."

• Tekelci devlet kapitalizminin beyaz yakalıları işçilerden farklılaştıran artı kalan ayrıcalıkları da silip süpürmesi, son çözümlemede, bu kitlenin bazı bölümlerinin işçi sınıfının temel özelliklerini kazanacağı bir durum yaratacaktır. "Şimdilik, tüm ücretliler finans oligarşisinin egemenliğine karşı tek bir güç olarak birleşme yolundadır". Ne var ki, bu yol düz bir yol değildir; kafa-işçilerinin çoğunluğunun küçük-burjuva ve orta-sınıf ailelerinden gelmeleri nedeniyle burjuva ideolojisine bağlı kalmaları, mühendis ve teknisyenlerin bir bölümünün tekelci şirketlerin hisselerine sahip olmaları, ya da yönetimlerinde yer almaları ve yukarıda değinilen bunlara benzer diğer faktörler bu yoldaki engelleri oluşturmaktadır.

YENİ BİLİMSEL-TEKNİK DEVRİM VE YENİ TARİHSEL BLOK

Garaudy'nin, üretici güçlerin 20. yüzyılın başından bu yana, özellikle de ortalarından itibaren daha hızlı bir biçimde, evrensel özellikler taşıyan önemli gelişmeler gösterdiği ve bu 'yeni bilimsel ve teknik devrim'in kapitalizmin toplumsal ilişkilerinde bir değişime neden olduğu yolundaki düşünceleri özgün değildir. Ancak, toplumsal ilişkilerdeki bu değişimi inceleyen analizleri ve bunlardan kalkarak önerdiği stratejiler, ayrıca kullandığı kavramlarla ilgili

olarak aynı kanıya varamayız. Bununla birlikte, 'sosyalizm örnekleri'ne ilişkin eleştirileri bir yana koyulursa, -ki şimdilerde bunlardaki ölçü bir zamanki partidaşları tarafından artık aşılmıştır- Garaudy'nin tezlerinin uyandırdığı geniş tepkiyle bağdaştırılabilecek bir düzeyde 'aykırılık' taşıdığını söyleyemeyiz; hele Batı Avrupa ve Amerika'da ortaya çıkan diğer tezlerle kıyaslayınca: Bilim ve teknikteki söz konusu 'yeni devrim' belli başlı hangi gelişmelerce belirlenmektedir?

• 20. yüzyılın başından beri doğal ve toplumsal bilimlerdeki gelişmelerin yarattığı birikim bilimde devrimi hazırlamış, bilimdeki devrim de bilim kanalıyla bir devrime yol açmıştır. Bilimin doğrudan bir üretici güç olarak rolü artmaktadır; bilimsel bir buluşun gerçekleşmesiyle, bunun üretime uygulanması arasındaki sürenin gitgide daralması bunun bir görünümüdür. Bilimin teknikle ilişkilerinde bir değişim söz konusudur: 20. yüzyılın ortalarına kadar tekniğin ve üretimin ihtiyaçları bilimsel gelişmelere yön verirken, bu dönemden sonra "bilimsel ilerleme üretimde gelişmenin bir hareket ögesi" olmuştur. Diğer önemli bir gelişme de, endüstrileşme döneminde olduğu gibi iş sürecini sürekli ve ayrıntılı bir bölünmeye uğratan işin salt bir analizi yerine, sentezine de yönelmesidir. Garaudy'ye göre, bu gelişmeler şimdiden belli sonuçlar doğurmakta, diğer bazılarını da öngörebilmeyi mümkün kılmaktadır: Otomasyon, iş ve işçinin nitelikli kılınmasını gerektirmektedir; Taylorizmin merkezi, otoriter ve hiyerarşik olan yönetim sisteminin yerini alacak, işçinin öznelliğini, özerkliğini ve inisiyatifini artıracak 'anti-Taylorist' bir sistemi gerektirmektedir; bir 'teknolojik işsizlik bunalımı'na yol açmak yerine, daha fazla sayıda nitelikli işçi gerektirmektedir. Ekonomik gelişme, şimdiye kadar olduğu gibi sermaye birikimi ve işçi sayısına değil, bilimsel araştırma düzeyine, otomasyonun yaygınlaşmasına, işçilerin üretimi tasarlayabilme, yönetebilme ve denetleyebilmesine bağımlı bir duruma girmiştir. Toplumsal ilişkilerin yeni üretim güçlerinin gelişimiyle uyumlu olması koşuluyla, otomasyonun, uzun dönemde iş gününü kısaltacağını, bunun yanı sıra işçinin gelişen öznelliğine uygun olarak iş-dışı zamanın da insan yaratıcılığını besleyecek yönde niteliksel bir değişime uğrayacağını, "insanlık tarihinde ilk kez serbest zamanın herkesin yaşamında çalışma zamanına üstün" geleceğini öngörmek olağandır. Son olarak, 'yeni bilimsel ve teknik devrim'in belirlediği bir perspektif içinde, 'olumsuzlamanın olumsuzlanması perspektifi' içinde, kafa ve kol emeği arasındaki zıtlışmanın aşılacak, işbölümünün yol açtığı insanın parçalanmasının sona erdiği ve insanın 'eksiksizliğini ve bütünlüğünü' kazanışı kristalleşebilmektedir. Bu sonuç ve öngörülerde Garaudy, bir 'insancıl imkân'ın yatmakta olduğunu belirtmektedir. "Tarihte ilk olarak ekonomik ve teknik gelişmenin gerekleri ile demokrasi ve insancıl gelişmenin gerekleri aynı yönde gitmektedir. Çünkü insanda özellikle insancıl olan özelliğin; yaratıcılığa karşı yatkınlıkta bütünsel gelişmesi, giderek ekonomik ve teknik gelişmenin ilk koşulu olmaktadır." Bu 'insancıl imkân' ancak üretici güçlerin gelişmesiyle toplumsal ilişkiler arasında bir uyum sağlanmasıyla ve sosyalist bir toplum içinde gerçekleşebileceğine göre, gelişmiş kapitalist ülkeleri sosyalizme götürecek bir devrim nasıl gerçekleştirilebilecektir ve bu uyumu sağlayacak 'sosyalizm örneği' hangisidir? Garaudy, sorusunun ilk bölümünün yanıtını, 'yeni bilimsel ve teknik devrim'in sınıflararası ilişkilerde yarattığı değişimi çözümleyerek vermektedir:

• "20. Yüzyılın ortasında, sibernetiğin üretime ve ekonomik yönetime uygulanmasının egemen olduğu yeni sanayi devrimi ile birlikte", ne Marx, ne de Lenin'in zamanında var olmayan "yeni çelişkiler" doğmuştur. Bu, Marx'ın

belirlediği 19. yüzyıl zıtlıklarının ortadan kalkmasını değil, bu zıtlıkların "yenilerce etkili bir biçimde değiştirildiğini" ifade eder. Dolayısıyla, yeni bilimsel ve teknik devrimin gelişmiş kapitalist ülkelerin toplumları üzerindeki etkileri sadece çelişkilerin şiddetlenmesiyle, keskinleşmesiyle açıklanamaz. Aslında, böylesine bir saptama, eğer 19. yüzyıldan farklı olarak 20. yüzyıl çelişkilerini belirtmiyorsa, geçerli bile sayılamaz.

- Tüketici ihtiyaçlarının, kârın azamileştirilmesi ve tekelci gelişmenin diğer gerekleri tarafından koşullandırıldığı ve yönlendirildiği şu dönemde, giderek üretim pazar koşullarına göre değil, pazar üretim koşullarına göre belirlenmektedir. Pazar ekonomisi yasalarının yerlerini yeni yasaların aldığı kapitalizm, "Marx'ın yüzyıl önce İngiltere'de analiz ettiği kapitalizm değildir artık. Marx'ın Kapital'inin bütün analizleri mal teorisi üzerine kurulmuştur; yani, pazar için üretim ve onun artı-değer üzerindeki anahtar kavramları teorisi. Bunalımlar kapitalist pazarın iç sınırlamalarından doğuyor ve işçi sınıfının görece ve mutlak yoksulluk yasası bundan çıkıyordu."

- Görece yoksullaşma bugün de geçerlidir, ancak artık 19. yüzyıldaki gibi işçi sınıfını devrimci eylemlere, ayaklanmalara itecek toplu bir yoksullaşmadan söz etmenin imkânı yoktur. Bugünün gerçeği işçi sınıfının yoksullaşması değil, "işçinin sürekli bir ayrımı", bu "ayırım"ın insanı insanlıktan yoksun bırakması, emekçilerin emek süreçleri üstünde hiç bir karara sahip olmamaları, hedeflerini bilemedikleri ve tartışamadıkları bir sistemin parçaları olmalarıdır. Bugünün gerçeği, işçi sınıfının daha şiddetli bir yabancılaşmaya tabi olması, "kapitalist sistemin yabancılaşmasının kurbanı" olmasıdır ve bu gerçeğin etkisi altında olan geleneksel tanımıyla salt kol işçilerini kapsayan bir işçi sınıfı değildir. Bugün "artık işçi sınıfından da kol işçilerinden meydana gelmiş gibi söz etmek mümkün değildir."

- Yeni bilimsel ve teknik devrim sonucunda, nitelikli işçilerin oranı, nitelsiz kol işçilerinin üstüne çıkmakta, araştırmacıların, teknisyenlerin, mühendislerin, öte yandan öğretim alanındaki personelin ve özel veya kamu kuruluşlarının yönetim kadrolarının sayıları hızla artmaktadır. Üretim sürecinde fikir emeğinin payının artmasının yanı sıra, fikir emeği ve niteliklilik tanımları da, yeniliklere ayak uydurabilmek için sürekli eğitim zorunluluğu ve "genel kültür"ün rolünün artması gibi nedenlerle değişime uğramaktadır.

- Bilimin üretici bir güç olduğu dönemde, "aydın tabakaları" Marx'ın tanımladığı "kollektif emekçi"nin bir bölümünü oluşturmakta ve onun "işçi sınıfını tanımlamak için kullandığı sınıf kıstaslarını vermektedirler." Aydınlar "kategorisi"ndeki tabakalar arasında büyük farklar bulunmasına rağmen, tekelci devlet kapitalizminin tarihsel koşulları içinde, başta bu tabakaların büyük bölümünü ve en tipik örneklerim oluşturan mühendisler, teknisyenler, araştırmacılar olmak üzere, özel ve kamu kuruluşlarının yönetici kadrolarının büyük bölümü "fikir emeğinin gücünü satmakta ve... doğrudan yâ da dolaylı olarak" artı-değer üretimine katılmaktadırlar, üretim araçlarının mülkiyetinden yoksundurlar ve yaşam düzeyleri ve ideolojileri ne olursa olsun, "işçi sınıfından değişik nesnel çıkarları yoktur. Aksine nesnel buluşma unsurları vardır."

- Kapitalizm geliştikçe gerileyen geleneksel orta sınıfların aksine daha hızla büyüyen bu aydın tabakalarını "bir blok halinde" orta sınıflara katmak veya "yeni orta sınıflar" olarak tanımlamak tarihi gelişmeye ters düşmektedir.

Ayrıca, işçi sınıfının aydın tabakaları ile olan ilişkisi de, onun, çıkarları tekelci gelişme tarafından tehdit edilen "klasik" orta sınıflarla gerçekleştirebileceği "taktik" bir ittifak gibi ele alınamaz. "Geniş aydın tabakaları ile söz konusu

olan, stratejik bir ittifak ve hatta sosyalizmin kurulmasına ve tam gerçekleştirilmesine kadar giden tedrici bir kaynaşmadır." Öte yandan, yaşamlarının burjuvazinininkine benzemesi ve ideolojilerinin de onun izlerini taşıması nedenleriyle –her ne kadar bunlar Marx'ın sınıf üyeliği için koyduğu ölçütlere girmese de- bu aydın tabakalarını işçi sınıfının içine katmak "tam bir bilimsel tanımlama olmayacaktır." Aydınlar ve geleneksel tanımıyla işçi sınıfı, "aynı ve bir tek sınıfı" oluşturamazlar.

• Bu toplumsal tabakaların, ne işçi sınıfına "yalın bir biçimde" katılabilmemesinin, ne de onunla orta sınıflarla olduğu gibi bir ittifak içinde yer alabilmesinin imkânsızlığının ortaya koyduğu "bu çifte farka işaret etmek içindir ki," Gramsci'nin "tarihsel blok" kavramı "ona yeni bir içerik" verilerek yeniden ele alınmıştır. İki kavram arasında bir çatışma değil, bir süreklilik bağı mevcuttur. Gramsci'de "temel ile üst-yapı arasındaki diyalektik birliği" ifade eden kavram, burada "toplumsal tabakalar (özellikle işçiler ve aydınlar) arasındaki koalisyonu" ifade etmektedir. "Çıkış noktası Gramsci'ninkidir: Tarihsel konjonktür içinde, değişiklik ve zıtlama gösteren üst yapılarla yapı arasındaki organik bağların çözümlenmesi." Yeni bilimsel ve teknik devrim döneminde, alt yapılara ilişkin nesnel koşulların analizi ertesinde, üst yapılar düzeyinde işçi sınıfının örgütlenmesini, strateji ve taktiklerini, sınıflar arası ilişkilerin "yeni tarihsel gerçekliği" ile ahenkleştirme çabası, Gramsci'nin önerileriyle uyum içindedir, "ifadede 'yeni bir içerik' görülüyorsa, bu, Gramsci'nin daha çok teorik temeli hatırlatmakta ısrar etmesinden (temel ile üst yapı arasındaki diyalektik birlik), bizim ise, sonuçlara önem vermemizden (alt-yapıdaki değişimin davet ettiği politik değişimi gerçekleştirmek için gerekli güçlerin bir araya gelmesine imkân veren bilinçlenme)". Bu ister istemez yenidir, çünkü 20. yüzyılın ortalarına doğru başlamış olan yeni bilimsel ve teknik devrimin sonucunda ortaya çıkmış olan "bazı aydın kategorilerinin yeni sınıfsal durumları, 1920 yıllarının kalyasında hiçbir biçimde yoktu."

• "Geleneksel tanımlaması ile işçi sınıfı ve değişik görünüşleri ile aydınlar"ın oluşturduğu "yeni tarihsel blok" içindeki birleşmede "mühendisler, teknisyenler, memur kadroları ve büyük sayıda aydın önde gelen bir rol oynayacaklardır. Bu nesnel nedenlere, üretici güçlerin yeni yapısına ve örgütlenmiş zekanın oynadığı birinci plandaki role dayanmaktadır." "Tarihsel blok"un bütün taleplerinin ortak paydası, üretim kuruluşlarında alınan kararlara kol ve fikir işçilerinin katılımıdır. Diğer bütün talepler, toplayıcı bir özelliğe sahip olan ve kapitalizmi özünden tehdit eden bu "niteliksel" talebin içindedir. Bu, gene "tarihsel blok"un tümü için geçerli olan ekonomik taleplerin ("niceliksel" talepler) bir köşeye itilmesi veya küçümsemesi olarak anlaşılmalıdır.

KOLEKTİF EMEKÇİ VE AYDINLAR

Kosing ve Fedoseyev'in "Çağdaş Revizyonizmin Eleştirisi", esas olarak Garaudy'yi ve 'tarihsel blok' tezini hedef alıyor. Garaudy'ye yöneltilen temel eleştiri, onun işçi sınıfıyla aydınların ilişkilerini ele alan önermeleriyle, işçi sınıfının önderlik rolünü küçümsemesi, hatta yadsıması, ittifaklar siyasetini reddetmesidir. Kosing ve Fedoseyev'in eleştirileri içinde geliştirdikleri karşı tezin ağırlık noktasını, aydınların sınıfsal belirlenişinde kafa ve kol emeği ayırımına verdikleri rol oluşturuyor:

• Garaudy, Marx'ın 'kolektif emekçi' tanımını, aydınların da "işçi sınıfı kapsamı içinde görünmesine imkân veren bir ifade" ile ele almaktadır. Marx'ın,

mühendisler ve uzmanlar gibi, üretim süreci içindeki fikir emeği temsilcilerini de, kol emekçileriyle birlikte bu tanımın kapsamı içine alması, onları işçi sınıfıyla bütünleştirdiği biçiminde yorumlanamaz. "Kollektif emekçi" işçi sınıfıyla özdeş tutulamaz. Bu deyim, maddi üretimde bulunmak için bir araya gelen, fakat "toplumsal bakımdan birbirinden ayrılmış ve birbirinden tamamen farklılaşmış", "birbirine taban tabana zıt" olan emek türlerini, fikir ve beden emeğini temsil eden kişilerin toplamını, onların bir işyerindeki birliğini tanımlar; sermayenin, artı-değer üretimi sürecinde fikir ve beden emeğini kendi yönetimi altında bir araya getirmesini ifade eder.

- Mühendis ve teknisyenler, üretim faaliyeti içindeki değişen konumlarına rağmen kapitalist için artı-değer üreten ücretliler olmaları, maddi ürünlerin üretiminde doğrudan rol almaları nedenleriyle üreticidirler ve dolayısıyla da üretici emekçiler kitlesinin (kollektif emekçinin) bir bölümünü oluştururlar. Ancak, mühendis ve teknisyenlerin 'kollektif emekçi' kapsamında ve üretici olmaları, aydınların bir kesimini oluşturan bu grupla işçi sınıfı arasındaki fikir ve beden emeği çelişkisinden kaynaklanan toplumsal farklılaşmayı ortadan kaldırmaz. "Marx, teknik işbölümünü ele alırken, mühendis ve teknisyenleri kollektif emekçinin bir parçası olarak tanımlamaktadır. Fakat toplumsal işbölümünü incelerken, onlarla işçiler arasında bir ayırım yapmakta ve kapitalist toplumda fikir ve beden emeği arasındaki çelişkiyi göstermektedir. Marx, mühendislerin fikir çalışması yaptıklarını, bir mühendisin emeği ile üretilen nesne arasındaki ilişkinin işçinin emeği ile üretilen nesne arasındaki ilişkiden farklı olduğunu, mühendisin 'esas itibarıyla kafasıyla çalıştığını' söylemektedir."

- Aydınlarla işçi sınıfı arasındaki ayırım, ilkinin çalışmasındaki fikir emeği payının daha büyük olması gibi nicel bir farklılıktan değil, fikir emeğinin niteliksel özelliklerinden kaynaklanır. "Üretici güçlerin gelişmesi sonucu olarak, toplumsal işbölümü çerçevesinde fikir ve beden emeğinin birbirinden ayrılması, sınıflara bölünmüş, özel mülkiyet temeline' dayalı toplumda oluşmuştur. Genel olarak fikir çalışması, ekonomik ve siyasal bakımdan egemen sınıfların ve onların bilgili hizmetkârlarının, eğitilmiş yardımcılarının tekeli haline gelmiştir. Fikir emeği ile beden emeği arasındaki toplumsal çelişkinin, toplumun uzlaşmaz sınıflara bölünmüş olmasından doğan çelişkinin temeli işte buradadır."

- "Toplum çeşitli insan gruplarının üretim araçlarıyla ilişkilerinin farklılığından ötürü sınıflara ayrılmıştır; bu temel ve belirleyici faktörün yanısıra, toplum bir de toplumsal kategorilere bölünür. Bu bölünme, toplumsal kategorilerin toplumsal işbölümünde oynadıkları role ve onların faaliyetlerinin mahiyetlerine göre olur." "Aydınlar, üretim araçlarıyla herhangi bir özgün ilişki içinde bulunmadıklarından, hiçbir zaman bir sınıf olmamışlardır ve olamazlar da." "Aydınlar, üretim aracı sahibi olmadıklarından, burjuvaziden kesinlikle ayrılmaktadır. Bununla birlikte aydınların yeri işçi sınıfının içinde de değildir. Toplumsal işbölümünde oynadıkları rolden, yani karmaşık fikir çalışmalarına profesyonel katkılarında ötürü, toplumsal iş organizasyonunda oynadıkları rolden ötürü, üretimde ve diğer toplumsal alanlardaki özel yönetici işlevlerinden ötürü, aydınlar ayrı bir toplumsal tabaka olarak ele alınabilir." Kosing ve Fedoseyev, işçi sınıfıyla aydınlar arasında, ilk sınıflı toplumun doğusuyla birlikte ortaya çıkan kafa ve kol emeği çelişkisine dayandırdıkları bir temel ayrımı vurgulamanın yanı sıra, tekelci dönem koşullarında ve 'bilimsel ve teknolojik devrim'in etkisiyle işçi sınıfı aydınlar ilişkisinin önemli bir değişim geçirdiğini, ekonomik, siyasal ve ideolojik alanlarda bir yakınlaşmanın

gerçekleştirdiğini belirtmektedirler:

• Aydınlar üzerindeki ekonomik sömürü her geçen gün artmakta, bir yandan otomasyon, öte yandan ekonomik buhranlar onları işsizliğin tehdidi altına sokmaktadır. Bu durum yanında, "aydınlar, tekellerin egemenliğine, emperyalizmin anti-demokratik ve hümanist anlayışa aykırı mahiyetine, egemen sınıfların saldırganlık siyasetine, ırkçılığa, şovenizme, kapitalist toplumun manevi sefaletine, bu toplumda olumlu ideallerin, ahlaki değerlerin kaybolup gitmesine gittikçe daha çok karşı çıkmaktadırlar." İşçi sınıfı-aydınlar ilişkisinde rol oynayan önemli bir diğer faktör de emeğin nitelikli kılınmasıdır, işçiler sayıca artarken, çalışmalarındaki fikir emeğinin düzeyi de yükselmekte, çalışmalarını büyüyen oranlarda genel öğrenimi ve uzmanlık eğitimini gerektirmektedir. Paralel bir gelişme de, bilimin doğrudan bir üretici güç halini almasıyla birlikte, üretim süreci içine, maddi üretimle doğrudan ilişkili olarak yer alan aydınların sayısının kabarması ve artık onların "fikri düzeydeki işlevlerinin, sömürünün işlevleri olmaktan uzaklaşması"dır. "Üretimin bazı kesimlerinde genel eğitim ve özel bilgi ihtiyacı o derece yüksektir ki, bir çok teknisyen ve hatta mühendis, sıradan işçiler gibi çalışmaktadır."

• Özünde, doğrudan bilimsel ve teknolojik devrimin değil de, onun kapitalizm koşullarındaki uygulamasının bu sonuçları, işçi sınıfı ile aydınlar arasındaki yakınlaşmanın öğelerini oluştururlar. Böyle bir yakınlaşma, burjuvaziye karşı mücadelesinde emekçi aydınları daima bir müttefik olarak kabul etmiş olan işçi sınıfının, bu müttefikleriyle olan ilişkisinin çağımız koşullarındaki önemini ve güçlenişini ifade etmektedir. Ancak işçi sınıfının aydınlarla ilişkisi, salt yakınlaşmalarını belirleyen yanı sıra incelenemez; aydınların bir bütün olarak koruduğu özelliklerin ve heterojen bir yapı arz etmelerinden doğan farklılıkların da önemle üstünde durulması gerekir. "Aydınlar, genellikle burjuva ve küçük burjuva olan toplumsal kökenlerinin ve öğrenimlerinin etkisi altında kalmaktadırlar. Bunun sonucu olarak, büyük ölçüde küçük burjuva davranışlardan kendilerini kurtaramamaktadırlar"; "işçi hareketi karşısındaki tutumları, bu harekete doğrudan katılmaktan, ileri bir düşmanlığa kadar" değişir. Ayrıca, dar bir kesim oluşturmakla birlikte, aydınların, egemen sınıf adına kol emekçilerinin sömürülmesine ve baskı altında tutulmasına katılan, maddi üretimle doğrudan bir bağı olmayıp artı-değerden pay alan tabakası (özel ve kamu kuruluşlarının üst yöneticileri, burjuva avukat, politikacı ve gazetecileri ve "kitlelerin ideolojik bakımdan biçimlendirilmesinde rol alan diğer uzmanlar"), işçi sınıfıyla uzlaşmaz bir çelişki içindedir. Kosing ve Fedoseyev'e göre, bugün sosyalizmin "işçi sınıfı ile aydınlar arasındaki temel farkların giderilmesi konusunda kapitalizmin yaptığından daha çoğunu" başarmasına rağmen, sosyalist toplumlarda da, "emeklerinin içeriği, kültür standartları, teknik eğitim düzeyleri bakımından, mühendisler, teknisyenler ve bilginler ile işçi sınıfının büyük bir bölümü ve köylüler arasında hâlâ önemli farklar" bulunmaktadır. "Bu farklar, ancak tümüyle gelişmiş ileri bir sosyalist toplumda, yani uyum içinde gelişmiş kişilerin oluşturduğu bir toplumda, tamamen ortadan kalkacaktır." Fakat bu, Garaudy ve taraftarlarının ileri sürdüğü gibi, aydınlar ile işçi sınıfının kaynaşmaları sonucunda gerçekleşecek değildir. Onların metafizik yaklaşımlarına göre, mevcut toplumsal kategoriler (sınıflar ve tabakalar) kalmakta, sadece bunların sınırları değişmektedir; yani kiminin kapsamı genişlerken; kimininki de daralmaktadır. Fakat toplumsal homojenliğin diyalektiği, aydınlar işçi sınıfıyla kaynaştığında -ya da tersine işçiler aydınlarla kaynaştığında- değil, ancak onlar arasındaki toplumsal

farklar ortadan kalktığı, fikir ve kol emeğinin kendilerinin üretimde organik bir bileşime vardığı ve işçi sınıfından, köylülerden ve aydınlardan gelen, yeni nitelikte, uyumlu biçimde gelişmiş emekçi tipi oluşturulduğu zaman kurulabilir."

AYDIN ÜZERİNE BİRKAÇ DEĞİŞİK DÜŞÜNCE

Bir ya da birkaç 'aydın' kategorisinin ayırt edildiği kapitalist toplumun (ve diğer sınıflı toplumların) sınıfsal analizlerinde, genellikle bu kategorinin ayırt edici yapısı incelenmiyor; toplumsal ilişkiler bütünlüğünde 'aydın' konumunun nasıl belirlendiği çoğu toplumsal araştırmalarda örtülü kalabiliyor. Bir genellemenin ifadesi olan kavrama başvuruluyor sık sık, ancak kavramın tekabül ettiği toplumsal olguların, olgular arası ilişkilerin analizlerine pek girilmiyor⁶. Belki de bunların başka bir yerde yapılmış ve bir 'uyum'a ulaşılmış olduğu varsayılıyor. Oysa, buraya kadarki örneklerinden de anlaşılacağı gibi, 'aydın' üzerindeki düşünceler oldukça çeşitli. Nadel, Lagrange ve Baranın 'aydın'ı açıklamaları bu çeşitlilikten öncekilere ek üç başka örnek...

S. Nadel

- Toplumun ayrı bir tabakası halinde aydınlara ortaya çıkışı toplumsal olarak kafa ve kol emeğinin ayrılmasıyla olmuştur. Ancak buradan kalkarak aydınlara böylece ayrı bir toplumsal sınıf oluşturdukları sanısına varılmamalıdır. Çünkü sınıflı toplumları belirleyen toplumsal sınıflardan farklı olarak, fikir emeğinin temsilcileri, aydınlara, hiç bir zaman kendi başlarına bir toplumsal üretim tarzını temsil edemezler. "Fikir emeğiyle uğraşanların kural olarak köle sahipleri sınıfından geldikleri ve köle sahibi olmayı sürdürdükleri köleciler toplum dışındaki bütün sınıflı toplumlarda, mesleki bakımdan fikir emeği harcayan insanlar toplumun farklı toplumsal ve sınıfsal gruplarında ve farklı mevkilerde yer" almışlardır. "Aydınlara, kitlesel bir tabaka haline geldikleri kapitalist toplumda [da], toplumsal ve sınıfsal yapıları açısından son derece büyük çeşitlilik ve farklılıklar gösterirler. Her sınıf kendi içinden aydınlara çıkarır. Proletarya da bu bakımdan bir istisna teşkil etmez."

- "Aydınlara, dar-profesyonel bir grup değil, tersine, farklı ve yüksek düzeyde nitelikli, uzmanlaşmış meslek gruplarını kapsayan geniş bir toplumsal tabakadır." Günümüzde, gelişmiş kapitalist ülkelerde aydınlara önceden olduğu gibi ayrıcalıklı, seçkin bir ara tabaka olmaktan çıkarak, kitlesel bir tabaka haline almışlardır. "Bu yüzden, yüksek düzeyde nitelikli uzmanlar olarak oynadıkları rol ve günümüzün kapitalist ülkelerine özgü işbölümündeki toplumsal yerleri açısından, aydınlara bir toplumsal tabaka olarak tanımlanması mümkün olur. Aydınlara bütünü, sadece ve sadece bu bakış açısından belli bir toplumsal topluluk tipini oluşturur."

- "Uzlaşmaz sınıflara sahip her toplum biçimlenmesinde, kafa ve kol emeği arasında bir karşıtlık olmuştur. Kapitalizm bu karşıtlığı ortadan kaldırmamıştır, zaten kapitalizmin bunu yapması da mümkün değildir.

Fakat bu, söz konusu işbölümünün hiç değişmediği anlamına gelmez. Özellikle bilimsel-teknik devrim, bu alanda büyük değişiklikler getirmiştir: Kafa ve kol emekçilerinin genel kültür ve mesleki bilgi düzeyleri yükselmiştir; kol emeğinin bir çok türü, artan ölçüde entelektüel faaliyetle iç içe geçmeye başlamıştır; kol emeğiyle çalışmayanların sayısı hızla artmaktadır. Kısacası, kol emeğinin basit biçimleri ile yüksek düzeyde nitelikli kafa emeği arasında bir çok geçiş ve ara basamaklar çıkmıştır."

- "Geçen yüzyılda ve hatta bu yüzyılın başlarında, aydınlara, genel olarak

serbest meslek sahiplerinden oluşuyordu." Dolayısıyla geniş olarak küçük burjuva bir karakter taşımaları bakımından belli ölçüde bir sınıfsal ortaklık gösteriyorlardı. Ancak aydınlar üzerinde de artarak etkinleşen proleterleşme, aralarındaki "toplumsal-ekonomik ve sınıfsal farklılaşmanın artan ölçüde hızlanmasına, büyük çoğunluğunun uzlaşmaz üretim ilişkileri sistemine dahil edilmesine" yol açmıştır. "Aydınların üst tabakası", özel kuruluş sahipleri, üst basamaklardaki şirket yöneticileri, "resmi dairelerde yüksek mevkilere sahip olan bilimsel-teknik uzmanlar", v.b., burjuvaziyle kaynaşmış durumdadır. "Alt toplumsal kesimleri" ise, proletaryanın durumuna yaklaşmaktadır. Ancak, "aydınların üst tabakasının burjuvazi ile kaynaşmış olmasına ve alt toplumsal kesimlerinin artan ölçüde proleterleşmesine rağmen, büyük bir bölümü hâlâ kapitalist toplumun iki uzlaşmaz temel sınıfı arasında, orta bir yerde bulunmaya devam etmektedir. Geniş aydın tabakaları, bazı önemli özellikler bakımından hem burjuvaziden, hem de proletaryadan ayrılmaktadırlar". Onları burjuvaziden ayıran esas özellik kâr getirecek bir sermayeden yoksun olmalarıdır; proletaryadan ayıran özellikler, kapitalist işletmelerde yönetim işlevleri üstlenebilmeleri, çalışmalarında işçilere göre daha özerk olabilmeleri, toplumsal statüleri, ücret düzeyleri, v.b.dir.

• "Aydınların proleterleşmesi süreci, sadece toplumsal ve sınıfsal değil, aynı zamanda siyasal-ideolojik farklılaşmaları da birlikte getirir." Kapitalist ülkelerdeki hemen her siyasal hareketin aydınlar arasında taraftarı vardır. "Farklı aydın grupları, ancak, proletaryanın ve kapitalist toplumun diğer emekçi tabakalarının sınıf mücadelelerindeki, siyasal çatışmalardaki ve günümüzün toplumsal hareketlerindeki yerleri açısından doğru olarak karakterize edilebilirler."

P. Baran

Barana göre, daha çok zihniyle iş gören, geçimini kaslarından çok beynini çalıştırarak sağlayan 'zihin işçileri' (iş adamları, hekimler, şirket yöneticileri, borsa simsarları, üniversite profesörleri, v.b.) ile aydınları birbirlerinden ayırmak gerekir. Baran'da aydını ayırt eden, bireylerin toplumsal varlıklarına ilişkin durumlardan çok, toplumsal bilinçlerine ilişkin durumdur. Aydın kategorisine özgü olduğu varsayılan bilinç tipiyle uyumlu olması durumunda herhangi bir toplumsal sınıfın veya tabakanın üyesi bu kategoride görülebilir. 'Zihin işçisi'yle aydın arasında da özel bir ilişki yoktur. "Zihin işçileri aydın olabilir; aydınlar da çoğu zaman zihin işçisidir. Çoğu zaman diyorum, çünkü birçok sanayi işçisi, zanaatkar veya çiftçi zihin işçisi olmadan da aydın olabilir." Baran, 'zihin işçileri' arasında yaygın olan ve onları aydın olmaktan alıkoyan, öte yandan aydınlar için belirleyici olan ve onları 'zihin işçileri'nden ayıran özellikleri şöyle açıklıyor:

• Zihin işçisinin faaliyetleri ve düşüncesi elinde olan belirli, tanımlanmış bir işe yöneliktir. Uğraştığı, gerçekliğin onu ilgilendiren şu ya da bu parçasıdır. Bu yönden montaj işçisi, duvarcı gibi beden işçileriyle pek bir farkı yoktur. Bu türden bir zihin işçisi, işinin anlamını, önemini, toplumsal faaliyetler bütünü içindeki yerini sorgulamaz. İçinde çalıştığı alanın, diğer alanlarla ve tarihsel sürecin bütünlüğü ile olan ilişkisi onu ilgilendirmez.

• Zihin işçisi araçlarla amaçları ayırır. Onun görevi araçları üretmektir; bu araçların hangi amaçlarla kullanılacağı başkalarının iradesindedir ve amaç ne olursa olsun onun görevini engellemez. Toplumdaki egemen 'değerler' ve 'ahlak yargıları' onun için bilimin denetimi dışında ve dokunulmazdır. Amaçlar

karşısındaki çekimserliğini ahlaki tarafsızlıkla açıklar.

- "Bütün zihin işçileri arasında kolaylıkla sezilen bir ortak çıkar vardır: Daha ağır, külfetli, daha az kazanç getiren ve -kendi koydukları saygınlık ölçülerine göre- daha az saygın olan beden işçisi durumuna düşmemek. Bu çıkarı kollamak amacıyla işlerinin güçlüğü ve gerektirdiği becerilerin karmaşıklığını abartırlar. Resmi eğitimin, akademik unvanların önemini şişirirler. Durumlarını korumak için kendilerini beden işçilerinin karşısına koyarlar ve yönetici sınıflardan zihin işçileriyle kendilerini özdeşleştirirler; kendilerine statülerini sağlamış olan, ayrıcalıklarını yaratmış ve korumuş olan toplumsal düzenden yana çıkarlar. Bundan dolayı, kapitalist düzende zihin işçisi düzenin sadık uşağı, aracısı, görevlisi ve sözcüsüdür. Var olan düzeni veri olarak alır ve süregelen olayları, sorunları sadece kendi işinin dar çerçevesi içinde sorgular."

- Aydın zihin işçilerinden ve diğer herkesten ayıran, tüm tarihsel sürecin aydın için gelip geçici bir ilgi konusu olmayıp, düşüncesini kaplaması ve işini önemli ölçüde etkilemesidir. Aydın, kendi belirli iş alanı ile yaşamın diğer görünüşleri arasında bağ kurmak için sistemli bir çaba gösterir. "Bu çaba, aynı zamanda, aydının toplumdaki temel işlevlerinden birini de belirler: Kapitalist düzende toplumsal varoluşun görünürde özerk, dağınık, kopuk parçalarına (edebiyat, sanat, siyaset, ekonomik düzen, bilim, halkın kültürel ve psikişik durumu) ancak tarihsel sürecin kavranabilir bütünlüğünün parçaları olarak bakılırsa, bunların hepsinin anlaşılabilirliği (ve etkilenebileceği) temel olgusunu hatırlatmak, bu olgunun bir simgesi olarak davranmak."

- "Gerçeği söylemek tutkusu aydın olmanın koşullarından sadece biridir. Diğer koşul, yüreklilik, akılcı soruşturmayı nereye götürüyorsa oraya kadar sürdürme kararlılığı ve 'var olan her şeyi acımaksızın eleştirmektir; eleştirinin kendi sonuçları karşısında da, çatışabilecek güçler karşısında da gerilemeden eleştirmek (Marx). Bu bakımdan aydın özde bir toplumsal eleştirmendir. İlgisi, daha iyi, daha akılcı, daha insanca bir toplumsal düzene erişilmesi yollarını tıkayan engelleri belirleme, çözümlenme ve bu yolla aşılmasına yardım etme olan kişidir."

H. Lagrange

Lagrange, yüzyılın bu yarısındaki durumlarına bakarak, aydınları iki grupta sınıflandırıyor: Teknokratlar ve teknisyenler:

- Teknokratlar, sermaye sahipliği ile yönetim işlevinin, üretim araçlarının hukuki mülkiyeti ile kullanıma sokulmaları erkinin birbirinden ayrılması sonucunda yönetim işlevini üstlenenlerdir. "Yönetim için gerekli geniş planda bütünleştirici" bilgilerle donatılmışlardır. Bir yandan, altlarındaki kademelerle diyalog kurmalarına elveren genel bir teknik yetişkinliğe, diğer yandan işlevlerini sürdürebilmeleri için zorunlu olan yönetim ve işletme bilgisine sahiptirler. Teknokratlar, "basit birer ücretli sayılmazlar;... sermayedarların çoğunluğunun, hiç değilse büyük hisse sahiplerinin temsilcileri" ve işletme içi iktidarın sorumlularıdır. Teknokratlar giderek burjuvaziyle bütünleşmektedirler; dolayısıyla teknokrasi, kapitalistlerden ayrı bir sınıf, ya da bağımsız birtoplumsal tabaka olarak görülemez.

- Öte yandan "teknisyenler, genel olarak bilgi sahibi bir toplumsal tabaka olarak nitelendirilebilirler." Ancak teknokratların tersine, "bilginin çok küçük bir dalında yetişkindirler." Teknisyenleri teknokratlardan ayıran, uygulayıcı bir işleve sahip olmaları, sermayeyi temsil etmeyip, aksine, sermayenin ekonomik ve politik baskısına tabi olmaları, işletmenin hiyerarşisi içinde

bağımlı durumda bulunmalarıdır. "Teknisyen aydınlar" hem teknik, hem de toplumsal nitelikte karmaşık işlev görürler. Örneğin, bir mühendisten beklenen sadece teknik işlevini yerine getirmesi değil, üretimin düzenlenmesi ve denetimiyle ilgili toplumsal bir işlevi de yerine getirmesidir. Gene bir eğitimci, öğrenciye yetişkinlik kazandırmanın yanında onun düzenle uyumluluğunu sağlayarak ideolojik bir işlevi de yerine getirir. Bir doktor için de gene aynı durumdan söz edilebilir.

• Teknisyenler, yüzyılın ilk yarısında sahip oldukları ayrıcalıkları yitirmişlerdir ve hızla genişlemektedirler. Bununla birlikte ve üretici emekçi olmalarına rağmen, işçi sınıfıyla bütünleşmeleri ya da "gelecekteki bir proletaryanın çekirdeği"ni oluşturmaları söz konusu edilemez. Aydın teknisyenler, "işçi sınıfından ayrı, bağımsız ideolojiye sahip bir toplumsal tabakadır." İşçi sınıfıyla aralarında "ideolojik planda,... aşılması olanaksız bir mesafe vardır." Ancak bu onları işçi sınıfı mücadelesi yanında yer almaktan, bu mücadeleyi desteklemekten alıkoymaz. "Aydın teknisyenlerin ideolojisi bir bakıma ütöpic reformizme dahildir." Bu bakımdan öğrenci kesimine benzerler. "Burjuva toplumunun temel ve belirgin bunalımını kavrayamaz" ancak "burjuva toplumunun doğurduğu sonuçlara ilişkin" eleştiriler yöneltilir.

YÖNETİCİLER

Çağdaş toplumbilim çalışmalarını artan ölçülerde yöneticilerin toplumsal konumu üzerine yoğunlaşmaya yönlendiren faktörler başlıca iki noktada odaklaşıyor. Bunlardan ilki, üretimin hemen her alanında ve her kademesinde, bu söz konusu kesimin işlevinin gelişen bir önem kazanması ve sayısının giderek kabarması. Bilindiği gibi, "sermayesi artık gerçek kapitalist üretime başlamasına elverecek asgari bir miktara ulaşır ulaşmaz, kapitalist ilk önce kendisini el-işinden sıyrıp kurtardığı gibi, tek tek işçilerin ve işçi gruplarının doğrudan ve sürekli olarak denetlenmesi ve gözetlenmesi görevlerini, bundan böyle, bu iş için tutulmuş ücretli kimselere bırakır. Kapitalistin emir ve kumandası altındaki bir endüstri ordusu, askeri ordularda olduğu gibi, endüstri subaylarına (yöneticiler) ve ast-subaylarına (usta, posta başı, gözcü) ihtiyaç gösterir: Bu kimseler iş süreci boyunca kapitalist adına emir ve kumanda yetkisini kullanırlar. Denetim ve gözetim işi onların yerleşik ve özel işlevi haline gelir" (Marx, Kapital). Kapitalizmin daha basit kooperasyon döneminde, yeni pek çok zanaatkarın bir ve aynı sermayenin yönetimi altında toplandığı ve bunun ötesinde henüz işyerinde bir işbölümü sisteminin yer etmediği bir dönemde, Marx'ın "lonca ustasının işyerinin genişletilmesi" diye tanımladığı, ama "hem tarih hem de mantık açısından kapitalizmin başlangıç noktasını oluşturan" dönemde, kendini gösteren bu eğilim, kapitalizmin gelişme evrelerine ayak uydurarak gittikçe genişleyen ve karmaşıklaşan bir yapı içinde biçimlenir olmuştur. Üretici güçlerin gelişmesi, sermayenin yoğunlaşması ve üretimin toplumsallaşmasının birbiriyle etkileşim içinde ulaştıkları her ileri aşamada, toplumsal işbölümünde yöneticiler daha belirgin ve etkin bir konuma yükselmişlerdir. Bu gelişmenin gösterdiği önem teorik platforma da yansımış, böylece 'yöneticiler sorunu', kapitalist toplum incelemelerinde ön sıralara geçen bir konu olmuştur. Marksist araştırmacıları, artan bir ilgiyle bu konuya yönlendiren faktörlerin odaklaştığı ikinci nokta, gelişmiş kapitalist ülkelerin toplum yapısı üzerindeki, bu ülkelerde egemen olan teorilerin içerdiği yöneticilerin toplumsal işlevine ilişkin tezler ve elbette bu tezlerin eleştirilmesi zorunluluğudur. Kapitalist toplumun temelden değişime uğradığını ve bu değişim süreci içinde sınıflararası çelişkilerin

önemlerini yitirdiklerini varsayan, hatta daha da ileri giderek, uzun dönemde 'toplumsal eşitsizliklerle birlikte toplumsal sınıfların da tasfiye olacağını' öngören teorilerin bu varsayım ve öngörülerini kanıtlayabilmek için yararlandıkları başlıca temalardan biri de, yöneticilerin, egemen sınıfın egemenliğini nötralize ettiği, ya da yönetim ve denetim işlevlerini bu sınıftan devralarak tüm toplum lehine kullandığı biçimindeki temadır. 'Yönetimsel toplum' (managerial sodety), 'yönetimsel devrim' (managerial revolution) teorilerinin ilk olgun örneklerini 1930'lardan başlayarak A. Berle ve G. Means vermiştir. A. Berle'e göre "mülkiyetin etkin bir güç durumundan edilgen bir zenginliğe dönüşmesi öyle bir biçimde gerçekleşmiştir ki, varlıklılar artık güçsüz bir tabaka oluşturmaktadır." Yönetim ve denetim işlevleri, amaçları kârı azamileştirmek değil, fakat halkın çıkarlarını gözetmek olan ve halkı temsil eden ücretli yöneticiler tarafından üstlenilmiştir. Bu tür görüşlerin Berle ve Means'den sonra gelen en etkin temsilcilerinden biri de James Burnham. 1941 yılında yayımlanan "Yönetimsel Devrim" başlıklı kitabında Burnham, kapitalizmden sosyalizme değil, asıl 'yönetimsel toplum'a bir geçişin söz konusu olduğunu öne sürmektedir. Böyle bir geçişle birlikte, etkin denetim, tedrici olarak ve barışçıl bir yolla, formenler, yöneticiler, ve teknisyenlerden oluşan ve çağdaş bilimsel endüstrinin gelişmesi sayesinde çağdaş devlet için vazgeçilmez hale gelen, yeni bir sınıf, yöneticiler sınıfı tarafından ele geçirilmektedir. Yüzyıl ortalarından bu güne gelindiğinde, Burnham'ın 'yönetimsel toplum'u, yerini R. Aron ve J.K. Galbraith'in en ünlü sözcüleri olduğu, 'endüstriyel toplum'a bırakmıştır: İki toplumsal sistemin ancak değişik türlerini oluşturduğu, ya da değişik örneklerini ortaya koyduğu ve bilim-teknoloji alanında ileri olan her ülke (başta ABD ve SSCB) için ortak geçerliliğe sahip olduğu kabul edilen bir 'endüstriyel toplum'. Gene Burnham'ın 'yöneticiler sınıfı (manager class) ve bu sınıfa atfedilen toplumsal işlev, bu kez Galbraith'in 'teknosüktür'ünde (technostructure) ifade bulmuştur. 'Teknosüktür', çağdaş korporasyonların, kârın azamileştirilmesi peşinde değil de, 'toplumsal refah' ve 'ekonomik büyüme' peşinde koşan, 'bilimsel ve teknolojik' bir elitin oluşturduğu yönetimlerini tanımlıyor. Yöneticilerin toplumsal konumu, Marksizmden kaynaklanarak çağdaş kapitalist toplum yapısının analizine yönelen hemen her yapının bir alt başlığını, kimi yapıtların ise ana başlığını oluşturuyor. S. Menshikov'un "Yöneticiler ve Milyonerler - ABD Finans Oligarşisinin Yapısı" bu sonuncuların bir örneği. Menshikov, "Büyük Amerikan Korporasyonlarındaki Denetimin Yapısı" ile ilgili araştırmalarının sonuçlarını topladığı bu kitabının bir bölümünde, Lenin'in toplumsal sınıf kavramını açıklarken¹⁰ koyduğu temel belirleyicileri tek tek ele alarak, bunlara göre yöneticilerin toplumsal karakterini inceliyor:

- Toplumsal üretim sistemi içindeki yer-üretim araçlarıyla ilişki: "Finans kapitalin temsilcisi olarak üst yöneticiler, kapitalistlerin işçiler tarafından yaratılan artı-değere sahip çıkmasına yardımcı olur ... Bir üst yönetici, finans kapitalistlerin sadece kendilerinin değil, başkalarının (denetimden yoksun diğer hisse sahipleri) para-sermayeleri üzerinden de kâr sağlayabilecekleri bir biçimde, artı-değerin finans kapitalistler yararına yeniden dağılımı için onlara yardımcı olur." Üst yönetici, işte bundan ötürü, yani kendinin de artı-değerin elde edilmesine katılmasından ve başkalarının kârını denetimi altına almayı başarmasından ötürü bir kapitalist kimliğine bürünür. Üst yöneticiler başkalarının emeğini sömürürler ve bu sömürünün meyvelerinden yararlanırlar. ABD'de işçi ile üst yönetici arasındaki sınıf antitezi o ölçüde

berraktır ki, burjuva toplumunda emek ve sermaye arasındaki temel çelişki, çok sık olarak emek-yönetim çelişkisi biçimine girer." Üst yöneticilerin bir bölümü, aynı zamanda önemli büyüklükteki hisselerin sahibidirler, ancak hisse sahibi olmasalar da sömürü rolleri sürer; hisse sahipliği bu noktada belirleyici değildir. "Bir üst yönetici, aynen bir finans-kapitalist gibi, küçük hisse sahipleri karşısında diktatörce davranır. Bunun da ötesinde, devasa bir korporasyonun sermayesini yönetebilmede diktatörlük yetkileriyle donatılmış bir kişi olarak, orta, hatta büyük, fakat tekelci olmayan kapitalistlerle kıyaslanmayacak ekonomik ve yerine göre siyasal bir güce sahiptir. Bu bakımdan sadece küçük hisse sahiplerinin oluşturduğu uysal kitleye değil, tekelleşmiş kuruluşların sahipleri olan kitleye de karşıt bir yerde durur."

• Emeğin toplumsal organizasyonundaki rol: Bu rol, kapitalist yönetimin sahip olduğu iki yönlü yapı tarafından belirlenir. Bir yönüyle yönetim işlevi, kapitalist yeniden üretim sürecinin toplumsal özelliğinin bir gereği olarak ortaya çıkar ve bu gereği yerine getirenler, şu ya da bu ölçüde maddi üretime katılırlar. Diğer yönüyle, aynı işlev, ücretli emeğin sömürülmesi ve yarattığı artı-değere sahip çıkılmasıyla ilişkilidir. Maddi üretime doğrudan katılan en alt kademedeki yönetici gruplarına ve "nitelikli emeğin özel bir tipi"ni temsil eden orta kademedeki yönetici gruplarına kıyasla, üst yöneticinin görevinde öncelikle egemen olan öge ekonomik sömürüdür. Kapitalist yönetimin despotik yapısının zirvesinde bulunan üst-yönetici, despotluğunu salt işçiler üzerinde değil, hiyerarşide kendi altında yer alan yöneticiler ve tüm müstahdem üzerinde de kullanır; bir patronun farkı olarak, işçileri kendi işçisi, yöneticileri kendi yöneticisi gibi görür. Tatron'la aralarındaki ayırım, onun kendinin değil, başkalarının sermayesini denetimi ve yönetimi altında tutmasıdır.

• Toplumsal zenginlikten pay alışı tarzı ve bu payın miktarı: "Üst yönetici artı-değerin yaratılmasına katılmadığına göre, gelirinin tek kaynağı başkalarının yarattığı artı-değer olmaktadır. Fakat, kendisi bir sermayeye veya borç alınmış bir sermayeye sahip olmadığından dolayı, artı-değerden payını, kâr biçiminde değil de, özgül bir ücret biçiminde alır." "Üst yöneticinin bu özgül biçimdeki ücreti artı-değer kapsar çünkü kendi özgül işgücünün değerini olduğu kadar, üretebileceği maddi ürünün değerini de misli misli aşar." Üst yönetici elde ettiği bu parayla bir büyük kapitalist yaşamını sürdürebildiği gibi, "tasarrufları ve yatırımları sayesinde zamanla büyük bir servete de kavuşur. Başka deyişle, elde ettiği artı-değeri sermayeye çevirebilme olanağını kazanır." Üst yöneticilere karşıt olarak, en alt kademede yer alan ve üretici özellikteki yönetici grup (gözetim görevlileri-supervisors) yarattığı artı-değeri kapitaliste devreder ve bu gruba herhangi bir işçi gibi yalnız gerekli emeğinin karşılığı ödenir. Orta kademelerde yer alan, fabrika müdürleri gibi yöneticilere yapılan ödemelerse, hem gerekli, hem de artı-emeklerinin karşılığını kapsar.

• Yukarıda üç belirleyici öge altında geliştirilen analizlerden hareket ederek, yöneticilerin değişen sınıfsal konumlarına ilişkin şu sonuçlara varılabilir. Alt kademe yöneticileri, maddi üretime, artı-değer yaratılmasına doğrudan katılan, dolayısıyla da üretici özellik gösteren bir grup oluşturur. Bu kademelerdeki yöneticilerin emeğinin işçilerin emeği ile özdeş olmamasının tek nedeni, yönetimin iki yönlülüğünün etkisiyle, üretim faaliyetiyle değişik bir ilişki içinde olmalarıdır. Orta kademe yöneticileri "hem yaşam düzeyleri itibarıyla biçimsel olarak ve hem de özde orta burjuvaziyle aynı toplumsal gruba" girerler. Kapitalist üst yöneticiler, çağdaş tekelci burjuvazinin sermayenin işleviyle mülkiyetinin ayrışması sonucu ortaya çıkan özel bir

bölümünü oluştururlar. Finans oligarşisine bağımlı ve ona eklemlidirler. Bu oligarşi tarafından "en büyük endüstriyel tekellerin ve diğer tekellerin yönetimine getirilmişlerdir; onun çıkarları doğrultusunda işçi sınıfım sömürürler ve bu sömürünün sonuçlarında pay sahibi olurlar." Görülüyor ki, burjuva iktisatçıları tarafından suni olarak tek bir kitle içinde gösterilen yöneticiler kategorisi, gerçekte, toplumun değişik sınıflarına veya bir ve aynı sınıfın değişik kesimlerine ait olan kişilerden oluşmaktadır."

YENİ ORTA TABAKALAR

Ajam ve Mury'nin birlikte yazmış oldukları "Kapitalist Toplumda Sınıflar" ve "Kapitalist Toplumda İşçi Sınıfı" kitaplarından buraya aktarılması gerekenlerden ilki, 'tabakalaşma'yı tanımlayarak giriştikleri işçi sınıfı içi ve 'orta tabakalar'ı oluşturan toplumsal gruplaşmalar üzerindeki analizleri; ikincisi de, çağımız kapitalist toplumlarında emeğin giderek nitelikli kılındığı yargısındaki tezlerle zıtlıklar taşıyan, kapitalist işbölümü ve emeğin niteliksel değişimiyle ilgili görüşleridir. Ajam ve Mury, kapitalizmin toplumsal yapısını incelerken, toplumsal sınıflar yanında ve onlarla bağlantılı olarak, birine 'sınıfdışı', diğerine 'sınıf-içi' denilebilecek iki tür tabakalaşma üzerinde durmaktalar: Kapitalist toplumun ana sınıflarınca kapsanmayan ve üretim süreci dışında kalan toplumsal gruplaşmaları (couches sociales) belirten tabakalaşma ve "bir sınıfın ya da tabakanın içinde, zamanla belirip kaybolan ikinci derecedeki gruplaşmalar"ı (strata) ifade eden tabakalaşma. Ajam ve Mury'nin tabakalaşma tanımları, çağdaş kapitalist toplumda 'orta tabakalar'ın ve işçi sınıfının toplumsal yapılarını açan analizlerinde netleşmektedir:

- Orta tabakalar, kapitalist toplumun burjuvazi ve proletarya dışında kalan kesimlerini kapsarlar. Bu tabakalar ikili bir yapı ve gelişme karakteri göstermektedirler. "Önceki toplumsal formasyonların mirasçıları olan", zanaatkar ve küçük tüccarların oluşturduğu, "orta sınıflar diye adlandırılan" "geleneksel" orta tabakalar giderek varlık şartlarını yitirmekte ve sayıları azalmaktayken "ücretliler bütünü'nün bir parçasını oluşturan" ve "devlet ve işletme memurlarının, yönetici kadroların, aydınların, v.b." oluşturduğu "yeni orta tabakalar"ın önemi ve sayısı giderek yükselmektedir. Devlet memurlarını (fonctionnaire) işletme memurlarından (employe) ayıran, "patronlarının devlet olması" ve dolayısıyla gelir kaynaklarının da değişik olmasıdır, işletme memurları, üretim yapan bir işletmede işçilerden farklı olarak artı-değer yaratmayan ve üretici olmayan hizmetlerde çalışan ücretliler ile, "uzmanlığını ve becerisini ticaret ya da finans sermayesinin hizmetine vermek zorunda kalmış", değer ve artı-değerin yaratılmasında değil de dolaşım ve değişim alanında görevli olan "üretici olmayan-ücretli"leri kapsar.

- "Kitlelerdeki genel proleterleşme, işçi sınıfının yakın akrabası olan yeni orta tabakaların çoğalmasıyla ve asıl anlamda da orta sınıfların sayıca öneminin azalmasıyla kendini gösterir." Yeni orta tabakalar her ne kadar ücretli olan ve üretim araçlarının mülkiyetinden yoksun bireylerden oluşmaktaysalar da işçi sınıfından ayırdırlar, ancak "bu durumun sonucu olarak, aynı sömürüyle karşı karşıya bulunan bütün ücretliler arasındaki bağlar hiçbir biçimde zayıflamış olamaz, çünkü memurların büyük kitlesi fiilen ücretli emekçiler durumundadır. Maaşlarının düzeyi geniş ölçüde işçi ücretlerine tabidir. Kaderleri doğrudan doğruya işçi sınıfının kaderiyle kenetlidir."

- İşçi sınıfı içinde, onun bütünlüğü ve homojenliği yanında ikincil bir önem arz eden ve gene ikincil olan bazı nesnel ve öznel kıstaslara göre belirlenmiş bir tabakalaşma mevcuttur. Bu tabakalaşma, "birincisi sınıf işgücünün ve çeşitli

bedeni ve fikri ehliyetlerin mahiyetine göre, ikincisi emekçinin üretim ilişkilerinde işgal ettiği yere, yani nezaret eden veya edilen durumda olmasına göre, üçüncüsü emekçinin toplumsal kökenine ve kişisel geçmişine bağlı yaşama tarzına göre, nihayet dördüncüsü ideolojilerine göre olmak üzere dört türlü"dür.

- Teknisyen ve mühendisler, artı-değerin yaratılmasında rol aldıkları, yani üretici emeği temsil ettikleri ve maddi üretim sürecine katıldıkları sürece, salt ekonomik kategorilere dayandırılan analizlere göre, işçi sınıfı içinde yer alırlar. Buradaki koşullara uygun olarak çalışan teknisyen ve mühendisler, yukarıda tabakalaşma kıstasları çerçevesinde incelendiklerinde; üretim sürecinde sermaye adına yönetim-denetim görevleri üstlenebilmeleri, sınıf kökeni bakımından orta tabakalardan gelmeleri ve ücretlerindeki görece yükseklik sayesinde bu tabakalara has bir "yaşam tarzı"na, "tüketim düzeyi"ne sahip olabilmeleri, kendilerini "ayrı" bir sınıf üyesiymiş gibi görmeleri ve genellikle küçük burjuva ve burjuva ideolojilere bağlı kalmaları nedenleriyle işçi sınıfı içinde ayrı bir tabaka olarak ortaya çıkarlar. Ayrıca, teknisyen ve mühendislerin sahip oldukları bu tür özellikler, burjuvazinin onları "işçi aristokrasisine katmasına olanak tanır.

- Üretim sürecinde yönetim ve denetim işlevi taşıyanların sınıfsal belirlenışı bu işleve ait olan iki yönden hangisini temsil ettiklerine bağlıdır. Değişik ekonomik sistemler için eşit ölçüde geçerli olan ve "üretim sürecine gerekli toplumsal karakteri vermek üzere, bir işyerinde çalışan herkesin koordinasyonunu sağlamak"la ilgili olan "teknik yön"ün işlerinde ağır bastığı ve çoğunluğu oluşturan kesimler, her ne kadar verimin artırılmasında ve "artı-değerin gasp edilmesinde" rol oynamaktaysalar da, "işçi sınıfının birer parçasıdır." Yönetim-denetim işlevinin ikinci yönünün, "her ne pahasına olursa olsun verimi

artırmak ve işçilerin sendikal ve siyasal çabalarını baltalamakla" ilgili "tahakküm yönü"nü işlerinde önemli ölçüde ağır bastığı kesimler, ücretli sayılamazlar ve "işçi sınıfının tamamen dışında"dırlar. Ajam ve Mury, çağdaş kapitalizmde emeğin niteliksel değişimi konusunu, sınıfsal çözümlenmelerde bir öge olarak ele almaktan daha çok, bu değişimin işçiler üzerindeki psikolojik ve fizyolojik etkileri bakımından işlemektedirler. Bununla birlikte, emeğin niteliksel bir gelişme yerine bir gerileme gösterdiğini öne sürerken ve bundan kalkarak nitelikli işçi oranının giderek düştüğü sonucuna ulaşırken, bir yanılla da ilerde daha geniş yer kaplayacak kapitalist işbölümü tartışmalarına katılmış oluyorlar.

- Kapitalist toplumda üretici güçlerin gösterdiği gelişme karşısında, işgücünden beklenen mesleki bilgi ve beceri düzeyi giderek düşmekte, uzun süreli eğitim ve deneyle kazanılan yeteneklere duyulan ihtiyaç azalmakta, 'yönetim' ve 'yürütme' arasındaki ayrılık şiddetlenmektedir.

- "Sermayenin hizmetine giren makinenin başlıca karakteri, işbölümü'nü öznel değil nesnel kıstaslara göre empoze" etmesidir. Buna göre, işçinin düşünceleriyle davranışları arasındaki bağ zayıflamakta, işçinin "kendi faaliyeti üstünde muhakeme yürütmesine meydan verilmemekte", tasavvurların tüm vücut hareketleri üstündeki kontrolü kaybolmakta, "otomatik hale gelmiş hareketlerin bedeni dizisi ile, imajların zihni dizisi arasında kopukluk" doğmaktadır. Böylece "işçinin özneliği" tehlikeye girmekte ve işçi "insani karakterini yitirerek robotlaşmaktadır."

- Bir yandan, "üretim tekniği ve bizzat makinelerin yapılışı, adına tecrübeli işçi denilen sıra işçilerinin oranını ölçüsüz biçimde yükseltmekteyken", öte

yandan, ehliyetli işçiler arasında mesleki ehliyet düzeyi devamlı bir düşme göstermektedir. Bu gelişmelere paralel olarak, nitelikli işçi oranı sürekli düşüş kaydetmektedir. İş sürecinin artan ölçülerde "duyumsal dikkat" gerektirmesi, bir nitelik kazanma göstergesi değildir; teknik bilgi düzeyindeki bir artışı değil, sadece yorgunluğun (jatlque) artışıını ifade eder.

- Böylece, kaçınılmaz olarak, işçinin kaslarının ve zihninin olağan gelişmesi zedelenmekte, vücut hareketlerinin koordinasyonu bozulmaktadır. Kaslardaki yorgunluğu zihin yorgunluğu izlemekte, yorgunluk patolojik bir durum almaktadır, iş bitiminde ağır bir baskıdan kurtulan işçinin, iş-dışı zamanları değerlendirilşinin de niteliksizleşmesi, işçinin kişiliğim, aile yaşamım ve tüm toplumsal ilişkilerini güçlü bir biçimde etkilemektedir.

- Kârın azamileştirilmesi amacıyla verimliliğın ölçüsüz bir biçimde artırılmasının yarattığı bu koşullarda, otomasyon, "üretim güçlerinin şimdiki üretim ilişkileriyle sert bir biçimde ve bütünüyle bağdaşmaz bir hal alacağı sınır" olarak görünmektedir. Tekelci kapitalizm döneminin işyerinde işbölümünü konu alan bilimsel araştırmalarda olsun, burjuva toplumlarında günümüzdeki egemen toplumbilimin ve özellikle 'yönetim' (management) teorilerinin incelemelerinde olsun, Taylorizm, çıkış noktalarından biridir. Ajani ve Mury de tezlerini işlerken, bir yerde, Taylor'un iş sürecinin örgütlenmesi üzerindeki çalışmalarının yorumunu yapıyorlar. Onlara göre Taylorizm, emperyalizmin gelişmesiyle eş zamanlıdır ve kökleri bu gelişmede yatar, ayrıca kapitalist ülkelerde bugüne gelen 'yönetim' teorilerinin temel taşıını oluşturur. Ancak gene onlara göre, Taylor'un çabası, aslında, "işçinin yorgunluğunu hafifletecek" ve "ücretini yükseltecek" teknik imkânları bulup çıkarmaktı; ne var ki, geliştirdiği yöntemlerin kapitalizm koşullarındaki uygulanışı, yukarıda değinilenler gibi sonuçlar doğurabilmiştir. Gerçekte, Taylor'un 'bilimsel yönetim'inin içerdiği belli öğeler sosyalizmin kuruluşu sürecinde de vazgeçilmez araçlardır ve bunun için de korunması gerekir. "Taylor yönteminin kusurlarının, toplumsal örgütlenme tarzına bağlı olduğu besbellidir." Dolayısıyla bu tarz değıştiğinde, kusurlarından arındırılabilir.

YENİ ORTA SINIF

Swingewood kapitalist toplumun, iki temel sınıfa dayandırılan ve bu temel sınıflar doğrultusunda artan bir kutuplaşmayı varsayan analizlerinin Marx'ın toplumsal sınıflar teorisinin fazlaca basitleştirilmiş, kaba ele alışları olduklarını ve orta sınıfın giderek büyümesi gerçekliğini gizlediklerini öne sürmektedir:

- Marx'ın ilk yazılarında tasarladığı ve basit olarak mülkiyet ölçütü üstüne oturtulan iki sınıflı modelin, genellikle Marx'ın sınıfsal tabakalaşma konusundaki kesin yargısı olduğu sanılır. Bu sanıya göre, kapitalist sistemin mantığı gereği, orta sınıflar giderek proletarya ve burjuvaziye katılacak ve bir sınıf olarak silinecektir. "Marx ilk sınıf teorisinin planını El Yazmaları'nda, Felsefenin Sefaleti'nde ve Komünist Manifesto'da geliştirmiştir." Marx bu ilk "felsefe ve polemik" yazılarında, proletarya ve burjuvazinin modern toplumun iki temel sınıfı olduğunu ortaya koymuş ve keskin bir kutuplaşma öngörmüştür. Marx'ın bu yazılarında karakteristik olan iki sınıflı, basit modelden hareket eden Kautsky gibi 'kaba' Marksizm temsilcileri, orta sınıfların proleterleşme

sinin kaçınılmaz olarak kol işçileriyle devrimci bir buluşmaya yol açacağını, kaba deyişle yeni orta sınıfın yanlış bilinçli proleterlerden başkası olmadığını ileri sürmüşlerdir. I. Dünya Savaşı yıllarından itibaren bu "ham" çizgiler

Almanya, Fransa ve Amerika'da egemen olma eğilimi göstermiştir. "Şunu vurgulamak gerekir: Marx'ın ilk sınıf teorisi, gücünü, onun olgunlaşmış teorisinin can alıcı noktasını oluşturan artı-değer analizinden değil, fakat toplumsal gelişmenin daha spekülâtif, felsefi bir anlayışından alır".

- İlk felsefe ve polemik yazılarında ele aldığı "böylesine basitleştirilmiş bir sınıf modeline, Marx, daha bilimsel ve tarihsel olan metinlerde yer vermemiştir." Louis Bonaparte'ın Brumaire'i ve Fransa ile Almanya üzerindeki çalışmalarında, Marx, hiçbir zaman tarihsel bir olgu olarak iki sınıflı basit bir modelden açıkça söz etmemiş, hep önceki analizlerinde karşı çıktığı bir kategorinin, orta sınıfın varlığını vurgulamak için didinmiştir.

- "Marx'ın proletaryayı, yönetici sınıfı ve orta sınıfı kucaklayan ikinci sınıf teorisi hayli karmaşıktır... Orta sınıf kategorisi alacalı bulacak bir manzara gösteren şu gruplardan oluşur: Küçük üreticiler, küçük burjuvazi (az sayıda emekçi istihdam edenler); metaların dolaşımı (pazarlama, satış, satın-alma) ile iştigal edenler; orta grup (toptancılar, dükkancılar, spekülâtörler); 'sermaye adına kumanda' görevi üstlenenler (yöneticiler, v.b.) ve onların yardımcıları, gözetimciler, sekreterler, muhasipler, büro memurları; ve son olarak, avukatları, sanatçıları, gazetecileri, din adamlarını ve asker, polis gibi devlet memurlarını kapsayan 'ideolojik' grup. Burada ilk eserlerdeki basitleştirilmiş model kaybolmuştur. Gerçekten de, Marx, kapitalizmin zorunlu olarak sınıf kutuplaşmasına doğru değil, daha çok yeni bir orta sınıfın büyümesine doğru eğilim gösterdiğini öne sürmektedir. Bu sınıfı oluşturanlar, onun kamunun hizmetkârları dediği, önemli toplumsal işlevler yerine getirenler,

burjuva toplumun korunmasında ve sürdürülmesinde giderek artan önemde rol oynayanlardır (mesleki gruplar, yargıçlar, eğlendiriciler). Kapitalizm üretici güçlerini geliştirdikçe, bu sınıfın büyüklüğü ve etkinliği artar".

- "Şüphesiz ki, 1860'lardan bu yana endüstriyel toplumlardaki uğraşların yapısında dramatik bir değişim gerçekleşmiştir". Büro ve satış görevlileri, 'mesleki ve teknik' görevliler gibi 'beyaz yakalı' grupların sayıları büyüyen ölçülerde artmış ve bugün tek tek 'endüstriyel toplumlar'daki çalışan nüfusun üçte birini oluşturan bir orana erişmiştir. Yirmi yıllık bir sürede, bu toplumlarda, 'beyaz yakalı' işçilerin sayısının kol işçilerinininkini geçeceği tahmin edilmektedir. Bu gelişme, endüstrileşmenin karmaşık bir sınıfsal yapıya yol açtığını ve ayrı bir orta sınıfın varlığını kanıtlamaktadır. "Orta sınıf, üretici ve üretici olmayan kollarıyla büyümüştür."

- 'Beyaz yakalılar'ın oluşturduğu tabakalar dağınık ve kendi içlerinde çelişkili bir yapı arz ederler. Kimi tabakalar nesnel olarak işçi sınıfıyla, kimileri de egemen sınıfla bağlantılıdır; büyük çoğunluğu oluşturan bölüm ise tutucu ideolojileri yansıtır. Güçlü bir sınıf mücadelesi geleneğinden yoksundurlar ve nadiren bir ekonomik bilinci ve statü bilincini aşabilirler. "Marx'ın deyimleriyle, 'kendisi için sınıf durumuna gelemesler", kendi başlarına bir sınıf bilincine erişemezler. "Devrimci bir durumda bu dağınık ve heterojen tabakalar, kendi bağımsız önderliklerini ve devrimci emellerini değil, proletaryanın ideolojisini ve önderliğini izleyeceklerdir".

- Orta sınıfı oluşturan tabakalar, iş koşulları, işgücü pazarındaki durumları ve gelir düzeyleri bakımından işçi sınıfıyla özdeş olmasa da giderek daha fazla benzer koşullar içine girmektedirler. Bu gelişme, kapitalist otoriteyi tehdit eder bir durumdur; ne var ki, sözü edilen grupları ayrı bir sınıf olarak belirleyen ayırımları ortadan kaldırmaz. Mülksüzlüğün yoğunlaşması, ya da bir ekonomik kutuplaşmanın varlığı "ne ücretli emeğe dayalı ikili bir sınıf yapısını,

ne de toplumun toptan proleterleşmesini ifade eder."

• Şu halde, "Marx'ın sınıf teorisini kutuplaşmaya bağlayan mekanik formülasyonlar, olsa olsa, onun toplumsal tabakalaşmanın yüksek düzeyde karmaşık, diyalektik bir gelişmesini vurguladığı toplumsal teorisinin karikatürleridir".

YENİ ORTA SINIFLAR

• Kapitalist toplumun temel sınıfları arasında, bu sınıflara bağlı olmayan 'bir dizi orta grup' yer alır. Bu gruplardan bazılarının, örneğin bağımsız çiftçi ve tüccarların, küçük zanaatkarların, sayıları ve önemleri giderek azalır. Oysa, "sermayenin merkezileşmesi ve tekellerin büyümesi sonucu ortaya çıkan yeni orta sınıflar", öncekilerin tersine, "sadece mutlak olarak büyümekle kalmazlar, fakat aynı zamanda toplam nüfusa olan oranları da artar". "Bu yeni orta sınıflar, sanayi ve hükümet bürokratları, satıcılar, reklamcılar, görünüşte olmasa bile gerçekte büyük sermayenin ücretli adamları olan tüccarlar, çeşitli meslek sahipleri öğretmenler ve benzerleri gibi çok farklı grupları içermektedir".

Sweezy'nin bu yukarıdaki tezinde özgün olan yan, 'yeni' bir orta sınıfın varlığına ilişkin önermelerinden çok, bu sınıfın kapitalist toplumun temel sınıflarıyla olan ilişkilerini ele alışında ortaya çıkmaktadır. Analizlerinde 'yeni' bir orta sınıfın varlığı sonucuna ulaşan değişik örneklerden farklı olarak, Sweezy, bu 'yeni orta sınıfı, çıkarları yönünden geniş bir çeşitlilik gösteren grupları barındırdığını eklemesine rağmen, genel olarak işçi sınıfıyla değil de, tekelci burjuvaziyle bir ittifak ilişkisi içinde görmektedir:

• Yeni orta sınıf, üyelerinin ücretleri ve dolayısıyla yaşam düzeyleri bakımından görece bir üstünlüğe sahip olmaları, öte yandan, bir bölümünün gelirini dolaylı veya dolaysız olarak artı-değerden sağlama nedenleriyle "işçilerden çok kapitalistler için toplumsal ve politik bir destek sağlama eğilimindedir. Diğer bir deyişle, bu sınıfın üyeleri, kapitalist generallerin liderliğini derhal kabul eden bir ordu oluşturmaktadır".

• Nesnel durumları, orta sınıfların çıkar birliğine, ortak bir politika ve örgütlenmeye varmalarını önler. Ortak bir yanları varsa, o da, örgütlenmiş sermaye ile örgütlenmiş emek arasında sıkışıp kalmış olmaları ve bu nedenle hem birine, hem de ötekine düşmanlık duymalarıdır. Bu düşmanlık görünüşte çelişkili olan biçimlerde kendini açığa vurur. "Orta sınıflar bir yandan proletarya dışı anti-kapitalizme belli ölçülerde kaynaklık ederler; diğer yandan da, tüm örgütlü sınıf gücünün ortadan kaldırıldığı ve bireyin (yani hiçbir yere bağlı olmayan bir orta sınıf grubu üyesinin) artık var olmayan eski basit meta üretiminde olduğu gibi temel toplumsal birim olduğu ütopyalar yaratırlar. Bu ideolojilerden ilki belirli koşullar altında tekelci sermayenin gereklilikleri için faşizm biçiminde dizginlenir". Çıkar, politika ve örgütlenme yönlerinden bir birliğin yokluğunun yarattığı boşluğu milliyetçi ve ırkçı ideolojilerin doldurabilmesi, orta sınıfların emperyalist politika için geniş bir kitle desteği sağlama olanağı getirir. "Emperyalizmin net sonucu orta sınıfların büyük sermayeye daha sağlam bağlarla bağlanması ve orta sınıflar ile işçi sınıfı arasındaki uçurumun genişlemesidir".

YENİ KÜÇÜK BURJUVAZİ

Poulantzas'ın "Çağdaş Kapitalizmde Sınıflar" başlığını taşıyan kitabında genellikle ihmal edilmiş olduğunu belirttiği sınıf mücadelesinin 'nesnel belirlenimi'ni aydınlatmaya yönelik analizler ağırlık merkezini

oluşturuyor. Bunların izlenebilmesi için, önce, teorik bir çatı oluşturan bazı temel kavram ve önermelerin açılması gerekmektedir:

• "Marksist Teoride Sınıflar Nedir?"

a) "Sınıflar, esas olarak, üretim süreci içindeki, yani ekonomik alan içindeki yerleriyle tanımlanan, toplumsal bakımdan etkin ögelerin (social agents) oluşturduğu gruplardır. Ekonomik alan içindeki yerin toplumsal sınıfların tanımlanmasında esas rolü oynamasından kalkarak, bu yerin toplumsal sınıfların belirlenmesinde yeterli olduğu sonucuna varamayız. Marksizm, bir üretim tarzında veya bir toplumsal formasyonda ekonomik ögenin gerçekten tayin edici role sahip olduğunu belirtir; ama, siyasal ve ideolojik ögeler de çok önemli bir role sahiptir".

b) "Toplumsal sınıflar, bir ve aynı süreç içinde hem sınıf çelişkilerini hem sınıf mücadelesini kapsar; toplumsal sınıflar baştan kendiliklerinden öylece var olup, ancak bundan sonra sınıf mücadelesine girmezler. Toplumsal sınıflar, sınıf pratiği, sınıf mücadelesi ile iç içedir ve ancak birbirleriyle karşıtlıkları içinde tanımlanırlar". "Sınıflar yalnız sınıf mücadelesi içinde var olurlar".

c) Bir toplumsal sınıf, toplumsal pratiğin organik bütünlüğü içindeki, yani bir bütün olarak toplumsal işbölümü içindeki nesnel yeriyle tanımlanır. Bu, ideolojik ve siyasal ilişkileri de kapsar. Bu anlamda toplumsal sınıf, 'yapı'nın toplumsal işbölümü (toplumsal pratikler ve toplumsal ilişkiler) içindeki etkilerini açıklayan bir kavramdır. Bu açıdan, toplumsal işbölümü içindeki yer, sınıfın yapısal belirlenişine, yani 'yapı' tarafından -üretim ilişkileri tarafından ve siyasal, ideolojik egemenlik/bağımlılık ilişkileri içindeki yer tarafından- belirlenen sınıfsal pratikler içindeki varoluşa tekabül eder. Toplumsal işbölümündeki konumlar, toplumsal bakımdan etkin ögelerin iradelerinden bağımsız olarak belirlenir.

d) Sınıfların yapısal belirlenişinin, her özgül konjonktürde, başka deyişle, sınıf mücadelesinin somut koşullarında ortaya çıkan sınıf durumundan ayrılması gerekir. "Siyasal ve ideolojik ilişkilerin toplumsal sınıfların belirlenmesindeki önemini ve toplumsal sınıfların yalnız sınıf mücadelesi ve sınıf pratiği içinde var oldukları olgusunu vurgularken, voluntarist bir biçimde, sınıfların belirlenişini, sınıf durumlarına indirgememek gerekir. Bunun önemi, sınıfların yapısal belirlenişi ile belli konjonktürdeki sınıf durumları arasında bir mesafenin ortaya çıktığı durumlarda kendini gösterir. Bir toplumsal sınıf, ya da bir sınıfın belli bir tabakası veya fraksiyonu, sınıf çıkarlarıyla bağdaşmayan -ki bu çıkarları sınıf mücadelesinin ufkunu çizen sınıf belirlenişi tanımlar- bir sınıf durumu olabilir. Bunun tipik bir örneği, belirli konjonktürlerde gerçekte burjuvaziye ait olan sınıf durumlarını alan işçi aristokrasisidir. Ancak bu, işçi aristokrasisinin böylesine koşullarda burjuvazinin bir bölümünü oluşturduğu anlamına gelmez; işçi aristokrasisi yapısal sınıf belirlenişi bakımından gene işçi sınıfının bir bölümü olarak kalır ve Lenin'in belirttiği gibi bu sınıfın bir tabakasını oluşturur". Öte yandan, özellikle küçük burjuvazi ya da bu sınıfı oluşturan belirli tabakalar, kimi özgül konjonktürler içinde işçi sınıfına, kimilerinde ise burjuvaziye ait olan

sınıf durumlarını alabilir. Ama bu her iki durumda da birlikte tavır aldığı sınıfın bir bölümü haline gelmez. İdeolojik ve siyasal ilişkilerin bizatihi kendilerinin, sınıfın yapısal belirlenişinin parçası olduğunu vurgulamak gerekir. "Objektif konumun sadece ekonomik konumun sonucu olması ve bununla birlikte ideolojik ve politik ögelerin de basit bir biçimde sınıf durumlarına bağlı olması söz konusu değildir... Daha baştan, sınıfın yapısal belirlenişi, ekonomik, siyasal ve ideolojik sınıf mücadelesini kapsar ve bu mücadelelerin tümü,

konjonktür içindeki sınıf durumları biçiminde ifade bulur... Ekonomik ilişkiler itibariyle, örneğin işçi sınıfından söz ettiğimiz zaman, bu zorunlu olarak ideolojik ve siyasal ilişkiler içinde bu sınıfa ait olan özgül bir yeri de içerir. Belirli ülkelerde ve belirli tarihi anlarda, bu sınıfın kendi 'sınıf bilinci'nin veya bağımsız siyasal örgütünün olmama' sı, söz konusu durumu değiştirmez... 'Sınıf bilinci' ve bağımsız siyasal örgüt... sınıf durumları ve konjonktürle ilişkilidir ve sınıfların toplumsal güçler olarak mücadele koşullarını belirler".

e) Toplumsal sınıfların analizindeki temel yan, sınıfları oluşturan tek tek üyelerin değil, sınıfların kendilerinin sınıf mücadelesi içindeki yerleridir. Toplumsal sınıflar, bireylerin üst üste konarak toplanmasıyla oluşan ampirik toplumsal gruplar değildir; dolayısıyla, sınıf üyelerinin kendi aralarındaki ilişkiler de kişiler arası ilişkiler değildir. Toplumsal sınıflarla onların üyeleri arasındaki ilişkiler bakımından, ne şu ya da bu bireyin hangi sınıfa dahil olduğu sorunu, ne de toplumsal grupların istatistiki ve kesin olarak ampirik sınırlarının belirlenmesi sorunu, ortaya konması gereken asıl sorun değildir. Gerçekten önemli olan, toplumsal gruplaşmalar ve sınıf mücadelesi olduğu sürece bunlar asıl sorunlar olamaz. Gruplar ve bireyler arası 'toplumsal eşitsizlikler' sorununa gelince, bu da ana bir faktörmüş gibi ele alınamaz. Çünkü "toplumsal eşitsizlikler, toplumsal sınıfların, yani etkin bireylerin nesnel konumlarının, bu bireyler üzerindeki sonuçlarıdır sadece ve ancak toplumun sınıflara bölünmüşlüğüne son verildiği zaman ortadan kalkacaklardır".

f) "Toplumsal sınıfların belirlenmesinde esas rol oynayan, ekonomik ilişkiler içindeki yerdir. O halde, Marksist teorinin 'ekonomik' ile kastettiği nedir? Ekonomik alan, üretim süreci tarafından belirlenir; toplumsal bakımdan etkin öğelerin konumları, onların toplumsal sınıflara dağılımı ise, üretim ilişkileri tarafından belirlenir". Elbette 'ekonomik' yalnız üretimi değil, üretim-tüketim-dağılım devrinin bütününe içerir; ancak belirleyici olan üretimdir. "O halde üretim süreci ve bu süreci oluşturan üretim ilişkileri nedir? Üretim sürecinde ilk olarak karşımıza emek süreci çıkar. Emek süreci genellikle insanın doğayla ilişkisini tanımlar. Bu süreç her zaman tarihsel olarak belirlenen bir toplumsal biçimleniş içinde kendim gösterir, ancak belirli üretim ilişkileriyle birlik içinde var olur". "Sınıflı bir toplumda üretim ilişkileri, insanların maddi üretim içinde doğayla olan ilişkilerini çevreleyen çifte bir bağ kapsar. Bu çifte bağdan ilki, üretimin etkin öğeleriyle (agents) iş nesnelere ve iş araçları arasındaki bağ (üretici güçler), bu bağ aracılığıyla gerçekleşen ikincisi ise, insanların başka insanlarla olan ilişkileri, sınıf ilişkileridir. Böylece bu çifte bağ şunları kapsamış oluyor: (a) işçi olmayanların (sahiplik durumunda olanlar) iş nesnelere ve iş araçlarıyla bağı; (b) Dolaysız üreticilerin (doğrudan işçiler) iş nesnelere ve iş araçlarıyla bağı. Bu bağlarda iki yan vardır; (a) ekonomik sahiplik: Üretim araçlarının gerçek ekonomik denetimi, yani tayin edilmiş olan kullanımlara göre üretim araçlarını tahsis edebilme gücü ve dolayısıyla elde edilen ürünler hakkında karar verebilme yetkisi; (b) kullanım üzerindeki denetim (possession): Üretim araçlarını faaliyete geçirebilme erki". Buradaki 'ekonomik sahiplik' "yasalar tarafından tespit edilmiş olan ve üst-yapıya ilişkin olan yasal sahiplikten farklı biçimde, gerçek ekonomik sahiplik, yani üretim araçlarının denetimi olarak anlaşılmalıdır. Muhakkak ki yasalarda genellikle bu ikisi kaynaştırılmıştır, ama yasal sahipliğin gerçek ekonomik sahiplikle böyle kaynaşmış olmadığı durumlar da söz konusudur. Bu durumlarda, toplumsal sınıfların, yani egemen ve sömürücü sınıfın yerinin tanımlanmasında gerçek ekonomik sahiplik belirleyicidir". "Kapitalist üretim

tarzında dolaysız üreticiler (işçi sınıfı) iş araçlarının kullanım denetiminden tamamen yoksundurlar, bu denetim kapitalistlerin elindedir; Marx bu fenomenden 'çıplak işçi' diye söz eder." Oysa, "pre-kapitalist üretim tarzlarında, (örneğin feodal üretim tarzında) dolaysız üreticiler, iş araçlarından ve nesnelere tamamen ayrılmış değillerdir."

g) Sadece mülkiyet bağından hareket ederek, ekonomik sahiplikle ilişkili olmayan, mülksüz olan herkes sömürülen sınıf içinde gösterilemez. Sömürülen sınıf, bir üretim tarzında egemen olan sömürü ilişkisi içinde, bu üretim tarzına uygun olan üretici emeği temsil eden sınıftır. Bunun için kapitalist üretim tarzında, bütün mülksüzler sınıf mülksüz olduklarından dolayı işçi sayılamaz. "Sınıflı toplumlarda üretici emek, söz konusu üretim tarzındaki üretim ilişkilerine tekabül eden, yani sömürünün özgül ve egemen biçiminin oluşmasına yol açan emektir. Bu toplumlarda üretim, aynı zamanda bir ve aynı süreç olarak, sınıf ayrımı, sömürü ve sınıf mücadelesi demektir",
h) İşçi sınıfını ekonomik bakımdan tanımlayan ücretli olması değildir. "Ücretler, pazar ilişkileri ve iş-gücünün alım ve satımını yöneten sözleşme türlerine göre toplumsal ürünün dağılımının bir biçimidir. Her işçi bir ücretlidir, ama her ücretlinin işçi olması gerekmez; çünkü her ücretli üretici emeğin bir temsilcisi değildir".

i) "Üretim süreci, emek sürecinin ve üretim ilişkilerinin birliğinden oluşur. Ancak bu birlik içinde egemen olan rolü oynayan, teknoloji ve teknik süreç de dahil olmak üzere, emek süreci değildir. Üretim ilişkileri, emek süreci ve üretici güçler üzerinde daima egemendir... Siyasal ve ideolojik ilişkilerin, toplumsal sınıfların yapısal belirlenişinde temel bir role sahip olmasının altında yatan, üretim ilişkilerinin, üretici güçler ve emek süreci üzerindeki bu egemen rolüdür. Üretim ilişkileri ve bu ilişkileri barındıran bağlar (ekonomik sahiplik/kullanım üzerindeki denetim) kendilerinden türeyen bir takım güçler biçiminde ifade bulurlar; bu güçler sınıf güçleridir. Bu güçler, onları haklı ve geçerli kılan siyasal ve ideolojik ilişkilere temelden bağlıdırlar... Üretim ve sömürü süreci, aynı zamanda siyasal ve ideolojik egemenlik ve bağımlılık ilişkilerinin bir yeniden üretim sürecidir". Bu son olarak şuna varıyor: Üretim ilişkileri içindeki toplumsal sınıf konumlarında, teknik işbölümünü egemenliği altında tutan toplumsal işbölümüdür.

j) Üretim tarzı ve toplumsal formasyon arasındaki temel ayrım nedir? Üretim tarzı kavramı, üretim ilişkilerini, siyasal ve ideolojik ilişkileri içermekle birlikte soyut ve biçimsel bir anlam uyandırıyor. Köleci, feodal, kapitalist, v.b. üretim tarzları ancak tarihi olarak belirlenmiş toplumsal formasyonlar içinde varolurlar; örneğin tarihi sürecin şu ya da bu anındaki bir Fransa, Almanya, İngiltere, v.b. Toplumsal formasyonlar özgündürler, çünkü toplumsal formasyonlar daima somut ve tekildirler.¹⁶ "Özgüllüğü içinde bir toplumsal formasyon, farklı üretim tarzlarının ve biçimlerinin bileşiminden oluşur. Örneğin yirminci yüzyıl başındaki Avrupa toplumları şu toplumsal öğelerden oluşuyordu: (i) feodal üretim tarzına bağlı öğeler, (ii) imalat ve basit meta üretimi biçimi, (iii) rekabetçi ve tekelleri biçimleriyle kapitalist üretim tarzı. Ama muhakkak ki, bu toplumlar gene de kapitalist toplumlardı, çünkü egemen olan tarz kapitalist üretim tarzıydı. Gerçekte, her toplumsal formasyon içinde toplumlara genel karakterini veren ve diğer üretim tarzları üzerinde hem çözüştürmeye hem de korumaya yönelik karmaşık sonuçlar doğuran bir üretim tarzının egemenliğini görürüz. Tek istisna geçiş sürecindeki toplumlardır; bu toplumların özelliği, değişik üretim tarz ve biçimlerinin birbirleriyle dengede olmasıdır". "Eğer kendimizi sadece üretim tarzlarıyla

sınırlarsak, bu tarzların her birinde ekonomik, siyasal ve ideolojik bakımdan tam anlamıyla belirlenmiş bulunan iki sınıfın yer aldığını görürüz: Siyasal ve ideolojik egemenliğe sahip olan sömürücü sınıf ve siyasal ve ideolojik egemenlik altında bulunan sömürülen sınıf... Ancak somut bir toplum (bir toplumsal formasyon), farklı üretim tarz ve biçimlerinin bir bileşimini oluşturduğu sürece ikiden daha fazla sayıdaki sınıfları kapsar. Hiçbir toplumsal formasyon sadece iki sınıftan ibaret değildir, ama herhangi bir toplumsal formasyonun iki temel sınıfı, bu formasyon içinde egemen olan üretim tarzının iki sınıfıdır".

k) Marksist toplumsal sınıf teorisi ayrıca bir sınıfa ait 'fraksiyonlar ve tabakalar'ı tanımlar. Bu tanımlamada, ekonomik alandaki farklılıklar ve böyle durumlarda özel bir yeri olan siyasal ve ideolojik ilişkilerin rolü temel alınır. Marksist teori, esas olarak siyasal ve ideolojik ilişkiler itibarıyla tanımlanan bir takım toplumsal 'kategoriler' de ayırt eder. Bunlar arasında, devlet aygıtıyla olan ilişkisiyle tanımlanan bürokrasi ve ideolojileri işlemek ve yaymaktaki rolleriyle tanımlanan aydınlar yer alır. Her zaman siyasal ve ideolojik ilişkilere başvurmayı zorunlu kılan bu ayrımlar büyük önem taşırlar. Fraksiyonlar, tabakalar ve kategoriler, çoğu kez, uygun olan somut bir konjonktür içinde görece bir özerkliğe sahip olan toplumsal güçlerin rolünü üstlenebilirler. Tabakalar, fraksiyonlar ve kategoriler, "sınıfların dışında, yanı başında veya üstünde" olan toplumsal gruplar değildirler. "Fraksiyonlar, sınıfların alt bölümleridir (fraksiyonlarıdır): Örneğin ticari burjuvazi, burjuvazinin bir alt bölümüdür; gene işçi aristokrasisi, işçi sınıfının bir alt bölümüdür. Sınıf üyeliği aynı zamanda toplumsal kategoriler için de geçerlidir; ancak kategoriler genellikle birkaç değişik sınıfın üyelerinden oluşur".

1) Sınıfların yapısal belirlenişi ile bir toplumsal formasyon içindeki sınıf durumlarının karşılıklı ilişkilerinin açıklanabilmesi için özel kavramlar gerekiyor. "Bunlardan 'strateji kavramları' olarak söz edeceğim. Bu kavramlar özellikle sınıfsal kutuplaşma ve sınıfsal ittifak gibi fenomenleri kapsamaktadır. Bunlar arasında, egemen sınıflara ilişkin olan 'iktidar bloğu' (power bloc), egemen sınıf ve fraksiyonların özgül bir ittifakını; egemenlik altındaki sınıflara ilişkin olan 'halk' kavramıysa, bu sınıf ve fraksiyonların özgül bir ittifakını ifade etmektedir". Poulantzas, temel kavram ve önermeleriyle kurduğu teorik çatı altında kapitalist toplumlarda sınıfların 'yapısal belirlenişi' üzerindeki analizlerini geliştiriyor. Burada özellikle ücretli gruplar arasındaki toplumsal farklılaşmaların açıklanması önem taşıyor. Poulantzas'ın işçi sınıfından ayırt ettiği ücretli gruplardan büyük bir bölümü, 'eski'siyle aynı toplumsal konumlan paylaşılan 'yeni küçük burjuvazi'yi oluşturuyor. İşçi sınıfıyla küçük burjuvazinin bu 'yeni' kesimi arasındaki ayırım, ekonomik, siyasal ve ideolojik kademelerde ifadesini bulan emeğe ve emek sürecine ilişkin öğelerden hareket ederek belirleniyor.

• Ekonomik ölçütler (üretici emek/üretici olmayan emek ayrımı): Üretici olmayan emekçiler, kapitalist egemen sömürü ilişkisi dışında kaldıklarından dolayı işçi sınıfına dahil edilemezler; yerleri 'yeni küçük burjuvazi' içindedir. Kapitalizmde temel sınıf antagonizması, üretim araçlarından koparılmış bulunan ve maddi üretime doğrudan katılarak artı-değer üreten -dolayısıyla da üretici olan- işçi sınıfıyla, üretim araçlarına sahip olan ve üretilen artı-değeri mülk edinen burjuvazi arasındadır. Üretim araçlarına sahip olmayan, üretici olmayan ücretliler, burjuvazinin üyeleri olmamakla birlikte, maddi üretimle doğrudan bir ilişki içinde artı-değerin üretilmesine katılmadıkları için kapitalist egemen

sömürü ilişkisi içinde doğrudan sömürülmezler; dolayısıyla işçi sınıfının üyeleri de değildirler. Üretici olmayan emekçilere bir örnek olarak ticaret alanında istihdam edilen ücretliler alınır, muhakkak ki bunlar da sömürülürler ve ücretleri işgüçlerinin yeniden üretimine tekabül eder. Bu ücretliler artı-değerin gerçekleşme fiyatının düşürülmesine hizmet ederek kapitalistin gelirim artırırlar ve emekleri karşılığı ödenmeyen artı-emeği içerirler. Ne var ki, artı-değerin yaratılmasında ortaya çıkan egemen sömürü ilişkisine tabi değildirler.

• Siyasal ölçütler (yönetim-gözetim işlevine sahip olan ve olmayan emek ayrımı): "Yönetim ve gözetim işi, kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasındaki siyasal ilişkilerin, bizatihi üretim süreci içinde ortaya çıkan doğrudan bir yeniden üretimdir." Maddi üretim sürecinde gözetim işlevine sahip olan emek, bu süreç içindeki eşgüdümü ve bütünlüğü sağlaması bakımından şüphesiz üreticidir. Ancak toplumsal işbölümü içinde, gözetim işlevi sermayenin işçi sınıfı üzerindeki egemenliğini temsil eder. Demek ki, gözetimcilerin emeği üreticidir ve aynen el işçileri gibi sömürülürler; ancak bu durum onların saf anlamıyla teknik işbölümü içindeki rollerini yansıtır. Oysa siyasal egemenlik, onların toplumsal işbölümü içindeki rollerini tanımlar. (Yukarıda belirtildiği gibi) teknik işbölümünü egemenliği altında tutan toplumsal işbölümü olduğuna göre, "esas işlevleri artı-değerin işçilerden gasp edilmesi olan" gözetimcilerin işçi sınıfının dışında tutulması gerekir. Öte yandan, gözetimciler burjuvaziye de dahil değildirler, çünkü işçi sınıfı üzerinde siyasal bir egemenlik sürdürürken kendileri de sermayenin egemenliği altındadırlar. Egemenlik/bağımlılık ilişkileri içindeki bu özgül konumları itibarıyla, gözetimciler "yeni küçük burjuvazi" içinde yer alırlar.

• İdeolojik ölçütler (zihinsel emek ve kol emeği ayrımı): Toplumsal işbölümü içinde zihinsel emek ve kol emeği ayrımı işçi sınıfı üzerindeki ideolojik egemenliği oluşturur. Zihinsel emek ve kol emeği ayrımı sonucunda, işçilerin üretim sürecinin yönetilmesi ve örgütlendirilmesine ilişkin bilgilerden yoksun kılınması, kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi için gereklidir. Üretim sürecinin bütün kademelerinde yer alan çeşitli uzmanlar, işçilerin kendilerinin üretimi düzenlemekteki yetersizliklerine neredeyse doğal bir görünüm kazandırarak, emeğin sermayeye olan bağımlılığının meşrulaştırılmasına hizmet ederler. Genellikle üretici ücretli durumunda olan mühendis ve teknisyenlerin büyük çoğunluğu gözetim işlevleri üstlenirler (siyasal ölçüt) ve bunun için "yeni küçük burjuvazinin üyelerini oluştururlar; çünkü zihinsel emekle (ideolojik ölçüt) işçi sınıfı üzerindeki ideolojik egemenliği temsil ederler. Aynı durum tüm zihin emekçileri için, hatta en alt kademedeki büro memurları ve sekreterler için de geçerlidir.

• Yeni ve geleneksel küçük burjuvazi, sınıf mücadelesindeki yerleri ve bu mücadelede proletarya ve burjuvaziyle olan ilişkileri bakımından aynı sınıfı oluştururlar. Geleneksel küçük burjuvazinin "kapitalist üretim tarzına değil, fakat tarihi olarak feodal üretim tarzından kapitalist tarza geçiş biçimi olan basit meta üretim biçimine bağlı" olması, onun yeni küçük burjuvaziyle sınıf birliğini engellemez. "Eğer geleneksel ve yeni küçük burjuvazi aynı sınıfa ait sayılabiliyorlarsa, bunun nedeni, toplumsal sınıfların sadece sınıf mücadelesi içinde belirlenmeleri ve bu grupların her ikisinin de hem burjuvaziye ve hem de proletaryaya göre kesin olarak kutuplaşmış olmalarıdır". Yeni ve geleneksel küçük burjuvazinin bu iki yönlü ortak kutuplaşması, onları ideolojik birliğe sürüklemektedir. "Yeni küçük burjuvazinin toplumsal işbölümü içindeki yapısal belirlenmesi, bu grubun üyelerinin ideolojisi üzerinde onun sınıfsal durumunu da doğrudan etkileyen belirli sonuçlar yaratmaktadır". Bunlarla

geleneksel küçük burjuvazinin özgül sınıfsal belirlenişinin onun ideolojisinde yarattığı sonuçlar dikkat çeken bir benzerlik içindedir. Bu durum, her ikisinin de aynı sınıf içinde, küçük burjuvazi içinde görülebilmelerini doğrulamaktadır. Paylaşılan küçük burjuva ideolojisinin belli başlı öğeleri, reformizm, bireycilik ve güç fetişizmidir. Poulantzas'a göre, burjuvazinin 'yapısal belirlenişi' ve yöneticilerin (managers) burjuvazi içindeki yeri, üretim ilişkileri esas alınarak ve bu ilişkilerce kapsanan bağlara, bu bağların sahip olduğu iki özelliğe - ekonomik sahiplik ve kullanım üzerindeki denetim— dayandırılarak açıklanmak zorundadır. Kâr hırsı, kâr amacı gibi faktörlerle ve yöneticiler söz konusu olduğunda, bu hırsın ve amacın paylaşıldığını belirterek sınıf durumunu açıklamak mümkün değildir.

İlk bakışta, Poulantzas'ın 'ekonomik sahiplik' ve 'kullanım denetimi' tanımlarıyla, yaygın olan deyimleriyle sermayenin mülkiyetini ve işlevini kastettiği ve onun da, diğerleri gibi, yöneticilerin burjuvazi içindeki yerini aslında bu iki öğenin ayrışmasıyla açıkladığı, dolayısıyla da analizlerinin bu noktada özgün bir yanı olmadığı söylenebilir. Ancak görülüyor ki, Poulantzas'ın kendi deyimlerine atfettiği anlamlar, özde diğerleriyle bir ölçüde benzerlik gösteriyorsa da, bunları yöneticilerin sınıf durumunu çözümlerken ele alışları onlardan oldukça ayrılmaktadır. Yöneticiler 'ekonomik sahipliği' ve 'kullanım denetimi'ni birlikte ellerinde bulundurabilirler veya bunlardan sadece sonuncusuna bağlı kalabilirler. Hangisi olursa olsun, yöneticiler, bu yollarla sermayenin işlevleri'ni üstlendikleri gibi, aynı zamanda sermayenin yerini doldururlar; bu nedenle de burjuvazi içinde belirlenirler. "Ekonomik sahiplik ve kullanım denetiminden gelen değişik güçler (yetkiler) sermayenin yerine ait olmakla birlikte, bunların mülkiyet sahibi kişilerin kendileri tarafından temsil edilmeleri gerekmez; bu işlevler kapitalist mülkiyet sahiplerinin 'işlevleri' değildir". Sorunun birbiriyle bağlantılı olan iki yönü şöyledir: "(a) Kaynakların kullanılması, üretim araçlarının şu veya bu kullanışa tahsis edilmesi veya üretim sürecinin yönetilmesini kapsayan güçler (yetkiler) ekonomik sahiplik ve kullanım denetimine ait olan ilişkilerle kaynaşmış durumdadırlar; bu ilişkilerin tanımladığı özel yer ise sermayenin yeridir, (b) Bu güçleri (yetkileri) kullanan ve 'sermayenin işlevlerini' yerine getiren yönetici öğeler sermayenin yerini doldururlar ve yasal sahiplikleri olmasa da burjuvaziye aittirler. Bunun için yöneticiler, her durumda burjuva sınıfının bütünleyici bir kesimi olarak ortaya çıkarlar."

Poulantzas, "Çağdaş Kapitalizmde Sınıflar"ı incelediği kitabında, amacının devrimci stratejinin merkezindeki 'ne yapılmalı ve nasıl yapılmalı' sorusunu yanıtlamak değil, fakat süregelen sınıf mücadelesi, ittifaklar ve bu ittifakların nesnel belirlenişi hakkındaki kesin bilgilerin ortaya çıkarılabilmesine bir katkı koymak olduğunu belirtiyor. Buna rağmen kitabının son birkaç sayfasını kaplayan "Sonuç" bölümünde, önemli bulduğu bazı 'siyasal perspektifleri' özetliyor. Bunların anlaşılabilmesi için, Poulantzas'ın "sınıfların yapısal belirlenişi ile bir toplumsal formasyon içindeki sınıf durumlarının karşılıklı ilişkilerini" açıklamak amacıyla getirdiği ve yukarıda değinilmiş olan özel 'strateji kavramları'nın hatırdta tutmak gerekir:

- "Avrupa'da, küçük burjuva fraksiyonların sınıf belirlenişlerini ortaya koyan nesnel kutuplaşma, süregelen değişimlerin katılmasıyla da birlikte, henüz onların sınıf durumlarında bir kutuplaşmaya yol açmamıştır. Başka deyişle, bu fraksiyonların önde gelen kesimleriyle işçi sınıfı arasında sosyalist bir devrimin özgül hedeflerine dayanan bir ittifak henüz maddi oluşum halini almamıştır. Şu veya bu türden sosyal demokrat hükümetlerin iktidarı

almasıyla devrim süreci birbirine karıştırılmadığı sürece, buraya kadar söylenenler yeterince açıktır".

- "Fransa'da, sosyalist devrim yolundaki yeni tarihsel imkânı yaratan, yeni küçük burjuvaziye de içine alan, kentlerdeki ücretli emeğin kitlesel gelişimi ve bununla birlikte yeni küçük burjuvazinin büyük çoğunluğunu oluşturan fraksiyonların proletarya yönündeki nesnel kutuplaşmasıdır".
- "Sosyalist devrimin uzun vadeli, kesiksiz ve aşamalarla ilerleyen gelişmesi içinde" işçi sınıfıyla yeni küçük burjuva fraksiyonları arasında bir ittifak gerçekleşebilir. Ancak bu, böyle bir sonucun muhakkak gerçekleşeceği demek değildir. Sınıfsal belirlenimde proletarya yönündeki nesnel kutuplaşmanın zamanla sınıf durumlarında da bir kutuplaşmaya yol açacağı biçimindeki sık sık devrimci hareketi etkilemiş olan düşlerden kesin olarak kurtulmak gerekir.
- "Yeni küçük burjuvazinin proleter sınıf durumlarına doğru kutuplaşması bir bakıma burjuvaziye işçi sınıfı arasındaki güç dengesine bağlı. Küçük burjuvazi için karakteristik olan 'yalpalama'nın bir özelliği, kapitalist formasyonlardaki temel iki gücün stratejik ilişkilerinde hem proletarya hem de burjuvazi yönünde kutuplaşmış olmasıdır; proleter sınıf durumlarını benimseyebilmesi, işçi sınıfının burjuvazi karşısında sahip olduğu güce bağlıdır". Öte yandan, burjuvaziye işçi sınıfı arasındaki güç dengesinin radikal bir değişimi ise, ancak işçi sınıfının halk safındaki diğer sınıf ve sınıf fraksiyonlarıyla ittifaklar kurabilmesiyle ve burjuvaziye karşı halkı kenetleyebilmesiyle gerçekleşebilir.
- "Yeni küçük burjuvazinin proleter sınıf durumları yönündeki kutuplaşması, temelde işçi sınıfının ve mücadele örgütlerinin stratejisine dayanır. Küçük burjuvazi uzun dönemli özerk bir sınıf durumuna sahip değildir; genellikle kendinin olan siyasi örgütlenmeleri gerçekleştiremez". Çoğu kez karşımıza çıkan, özünde burjuva çıkarları temsil eden, fakat küçük burjuvazinin desteğini sağlamayı başarabilmiş, küçük burjuvaziden ve de işçi sınıfından rağbet gören burjuva partileridir.
- Küçük burjuvazinin proleter sınıf durumlarına doğru kutuplaşması, işçi sınıfının mücadele örgütleri tarafından temsil edilebilmesine bağlıdır, yoksa bu örgütler onun kendiliğinden peşleri sıra sürüklenmesini bekleyemezler.

POULANTZAS'A BİR ELEŞTİRİ VE BİR ALTERNATİF: SINIF İLİŞKİLERİNDE ÇELİŞİK KONUMLAR

Erik Olin Wright, Poulantzas'ı eleştirisinde başlıca iki soruya yanıt arıyor. İlki, Poulantzas'ın tanımladığı biçimiyle 'ekonomik, siyasal, ideolojik' ölçütlerin sınıf ayrımlarında ne ölçüde geçerli olduğu ve bundan çıkan ikincisi, bu ölçütlerin belirli sınıf konumlarını açıklamakta ne ölçüde yeterli olduğu. Wright'ın bulduğu yanıtlar her iki soru için de olumsuzluk ifade ediyor. Eleştiriden sonra ortaya koyduğu alternatifle bir bakıma bu olumsuzlukları önleyecek bir yol öneriyor. İzleyen bölümlerden birincisinde, Wright'ın Poulantzas'a eleştirileri, ikincisinde de alternatif önerisi ele alınıyor: Wright'ın eleştirisinde, önce Poulantzas'ın işçi sınıfıyla 'yeni küçük burjuvazi' ayrımı analizindeki 'mantık' üzerinde duruluyor, daha sonra 'geleneksel' ve 'yeni' küçük burjuvazinin aynı sınıf içinde görülmesi ve son olarak da Poulantzas'ın burjuvazi için belirlediği sınır tartışılıyor.

- Poulantzas'ın 'ekonomik ölçüt'ü, yani işçi sınıfıyla 'yeni küçük burjuvazi' arasındaki sınırı belirlemek üzere üretici olan ve olmayan emek ayrımını kullanışı, şu üç yönden güçlükler yaratıyor: (1) "Poulantzas, üretici emeği hem

artı-değer yaratan, hem de maddi üretim sürecinde doğrudan yer alan emek olarak sınırlandırmıştır. Bu tanım, artı-değerin sadece fiziki olarak metallerin üretiminde yaratıldığı iddiasına dayanmaktadır. Bu keyfi bir kabuldür. Eğer kullanım değerleri hizmet biçimini alıyorlarsa ve bu hizmetler de pazar için üretiliyorsa, fiziki olarak metallerin üretiminde olduğu kadar, gayri maddi üretim alanında da artı-değerin yaratılmaması için bir neden yoktur". (2) Kapitalist toplumda çoğu kez emek, hem üretici hem de üretici olmayan yanlarını birlikte içerir. "Eğer gerçek konumlar, genellikle üretici ve üretici olmayan faaliyetlerin bir karışımını barındırıyorsa, o takdirde üretici ve üretici olmayan emek ayrımı bu konumların sınıf belirlenimleri bakımından yararsız olmaktadır"19. (3) "Ekonomik ölçütlerden hareket ederek toplumsal işbölümü içindeki iki konuma değişik sınıflar içinde yer verilmesinden, onların ekonomik kademe de temelden değişik sınıf çıkarlarına sahip olduğu anlaşılır". Poulantzas genelde, üretici olmayan emekçilerin de üretici olanlar kadar sömürüldüğünü ve her iki durumda da, sosyalizmin sömürüye son verilmesinin ön koşulu olduğunu kabul etmektedir. O zaman, üretici ve üretici olmayan konumlar arasındaki temel ekonomik çıkar ayrılığının nereden kaynaklandığını görmek güç oluyor. Poulantzas "iki tip emekçi için sömürünün biçimsel mekanizmalarının farklı olduğunu belirtmiştir, ama bu biçimsel farklılığın temel çıkarlarda neden bir farklılık doğurduğunu ve dolayısıyla sınıf ayrımında belirleyici sayılması gerektiğini göstermemiştir".

• Poulantzas'ın siyasal ve ideolojik ölçütleri tanımlayışı ve işçi sınıfı 'yeni küçük burjuvazi' ayrımında bunlara yüklediği roller de şu üç noktada tartışmalıdır: (1) "Poulantzas'ın analizine göre, işçi sınıfını tanımlayan ölçütlerden herhangi bir ayrılık, bir kimsenin işçi sınıfı dışında tutulması için yeterlidir". Dolayısıyla, ekonomik ve siyasal ölçütler uyarınca işçi gibi görülen biri, eğer ideolojik ölçütlerde bir ayrılık gösteriyorsa, sadece buna dayandırılarak işçi olarak sınıflandırılmayabilir." Böylece pratikte her zaman toplumsal sınıfın ekonomik kademe deki yapısal belirleniminin yerini alabildiklerine göre, siyasal ve ideolojik ölçütler, ekonomik ölçütlerle karşılıklı eşit bir duruma geliyor." Gerçekte bu yolla sınıf teorisinin ekonomik temeli zayıflatılmış oluyor. Poulantzas'ın ekonomik ve diğer ölçütleri eşitmiş gibi kullanmasının bir nedeni, ekonomik ölçütleri teknik işbölümünde, siyasal-ideolojik ölçütleri ise toplumsal işbölümünde temelleniyormuş gibi görmesidir. Oysa her üç gruptaki ölçütlerin toplumsal işbölümünün boyutları olarak ele alınması gerekir. (2) "Poulantzas'ın siyasal ölçütler tartışmasında, bu ölçütlerin gerçekten 'siyasal' olup olmadıkları zaman zaman bir soru uyandırmak

tadır. Poulantzas'ın yeni küçük burjuvazi tartışmasındaki esas siyasal ölçüt, gözetim hiyerarşisi içindeki yerdir... Tekelci kapitalizmin gelişme sinde, kullanım denetimi (possession) ekonomik sahiplikten ayrılmıştır. Ancak kullanım denetimi de kendi içinde ayrılmış, böylece üretim sürecinin tamamı üzerindeki denetim (üst yöneticiler), emek faaliyetinin doğrudan denetiminden (gözetim) kopmuştur. Dolayısıyla, kullanım denetiminin kendisi siyasal ilişkilerin bir yönü olarak ele alınmadığı sürece gözetimi toplumsal işbölümü içindeki politik ilişkilerin bir yansıması olarak kabul etmek için ortada bir neden yoktur." (3) Poulantzas'da zihinsel emek ve kol emeği ayrımının, basit olarak işçi sınıfı için bir ayırım yerine, neden sınıflar arasında bir ayırımın belirleyicisi olarak kullanıldığı hiçbir zaman kesin olarak açık değildir. Aynı zamanda, toplumsal işbölümü içindeki ideolojik egemenlik/bağımlılık ilişkisinin esas eksenini olarak, diğerleri arasında (örneğin, ırkçılık, milliyetçilik, cinsiyet

ayrımı) neden özel olarak bu ideolojik boyutun (zihinsel emek/kol emeği ayrımının) seçildiği de açık değildir.

• Poulantzas'ın ölçütleri uygulandığında, ABD'ndeki işçi sınıfının toplam nüfusun ancak çok küçük bir bölümünü oluşturduğu görülmektedir. "İşçi sınıfı -gözetici işlevi olmayan, üretici sektör içindeki ücretli kol emekçileri- Amerikan iş gücünün ancak %20'sinin altında bir oran oluşturmaktadır. Öte yanda, yeni küçük burjuvazi, ekonomik bakımdan aktif olan nüfusun %70'ini oluşturan devasa bir büyüklüğe ulaşmaktadır". İşçi sınıfının bu oranı, sadece üretici ve üretici olmayan emek ayrımı bir yana bırakılırsa nüfusun %30'unun üstüne, zihinsel emek ve kol emeği ayrımı bir yana bırakılırsa da %50'sinin üstüne fırlamaktadır. Elbette sınıf ilişkileri üzerindeki tezlerin geçerliliğinin işçi sınıfına giren kişi sayısıyla ölçülmesi çok güçtür. Ne var ki burada işçi sınıfını tanımlamak üzere ölçütlerin nasıl belirlendiğinin ve nasıl kullanıldığının ne kadar büyük değişiklikler yaratabileceği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, işçi sınıfının nicel durumunun da siyasal önem taşıyan bir konu olduğunu dikkate almak gerekir.

• Poulantzas salt ideolojik ölçütlere dayanarak 'geleneksel' ve 'yeni' küçük burjuvazinin aynı sınıfı oluşturduğunu öne sürmektedir. "Ekonomik kademedeki eski ve yeni küçük burjuvazinin durumları... bir çok yönden temel karşıtlıklar göstermektedir. Eski küçük burjuvazi tekelleri kapitalizmin büyümesiyle sürekli olarak tehdit edilirken yeni küçük burjuvazi yeniden üretimi için açıkça tekelleri sermayeye bağımlıdır. Siyasal kademedeki de çıkarları çelişir: Genelde yeni küçük burjuvazinin devletin genişlemesinde çıkarı vardır", eski küçük burjuvazi için durum tersinedir. İdeolojik kademedeki ise, hem eski hem de yeni küçük burjuvazinin özelliği bireycilik olmasına rağmen, iki kategorinin bireyciliği

birbirinden son derece farklıdır. Kendi kaderini elinde tutmak, başına buyruk olmak isteyen eski küçük burjuvazinin bireyciliği "bireysel özerkliğe" yöneliktir, oysa bürokratik hiyerarşi içinde yükselmeyi hedef alan 'yeni küçük burjuvazi'nin bireyciliği, "karyerist bireycilik"tir. "Bunların her ikisine de 'küçük burjuva bireyciliği' demek, önemli ayrımların üstünü örtmek demektir". Aslında her iki kategorinin ideolojisinin özdeş varsayılmasıyla da sorun kapanmamaktadır. Eğer ekonomik kademedeki çelişik konumlara sahip olan iki grup, salt ideolojik ölçütlerden hareket edilerek aynı sınıf içinde görülebiliyorsa, o zaman ekonomik kademenin sınıf ilişkilerinin 'esas' belirleyicisi olması nerede kalmaktadır? "Sonuçta, Poulantzas'ın tuttuğu yol, kendi başına ideolojiyi sınıf için tayin edici ölçüt durumuna sokmaktadır".

• Poulantzas'ın yöneticilerin sınıfsal belirlenmesiyle ilgili tartışması yetersiz kalmaktadır. Bir yöneticinin, üretim ilişkileri içinde ekonomik sahiplik ve kullanım denetimini birlikte temsil etmesi durumunda burjuva olarak sınıflandırılması yeterince açıktır. Ancak, yöneticinin sadece kullanım denetimini temsil ettiği durumlar sorun yaratmaktadır. Poulantzas'ın çözümüne göre, sermayenin değişik işlevlerinin gösterdiği yapısal ayrışmaya rağmen, hem ekonomik sahiplik hem de kullanım denetimi sermayenin bütünleyici parçaları olarak kalmaktadır. Dolayısıyla bu ikisinden birini temsil etmesi, bir yöneticinin burjuva olarak tanımlanması için yeterlidir. Ancak böyle bir çözüm keyfidir. Poulantzas'ın burjuvazi analizi ikinci bir sorun daha yaratmaktadır. Poulantzas'da, bir konumun değerlendirilmesinde, ekonomik sahiplik ve kullanım denetiminin ancak yarlığı veya yokluğu söz konusudur. Bu iki şık arasındaki bir duruma yer yoktur; yani bir konum için bu ikisi veya

ikisinden biri ya tamamıyla geçerlidir ya da tamamıyla geçersizdir. Gerçekteyse, yönetimle ilgili pek çok konumda, bu iki yön ancak sınırlı bir biçimde temsil edilmektedir. Böyle durumlarda, örneğin orta kademelerdeki yöneticilerin değerlendirilmesinde, Poulantzas'ın yaklaşımı ciddi bir karışıklığa neden olmaktadır. Wright'ın eleştirilerinde, Poulantzas'ın sınıfsal yapıda karmaşıklık gösteren konumları işleme tarzı ve tanımlanmış olan ölçütlerin bu karmaşık durumların açıklanmasındaki yetersizliği ağırlık noktasını oluşturuyor. "Poulantzas'ın işçi sınıfı analizine göre, bu sınıfı belirleyen ölçütlerden herhangi bir sapma, proletarya dışına düşmek için yeterlidir; oysa burjuvazi analizine göre, kapitalist sınıf dışında tanımlanabilmek için bütün ölçütlerde bir ayrılığın var olması gerekmektedir. Her ikisinde de, toplumsal işbölümü içindeki belirli konumların nesnel olarak çelişik durumlar gösterebileceklerine ilişkin bir imkân tanınmamıştır". Wright'ın önerdiği 'alternatif yol' böyle bir imkân tanımlamaya yönelmektedir. Sınıf yapısındaki karmaşık durumları çözebilmek için, bazı sınıfsal konumların sınıf ilişkileri içindeki nesnel olarak çelişik bulunan konumları oluşturduğu kabul edilmelidir. "Toplumsal işbölümü içindeki her konumu, bir karmaşıklığa yer vermeksizin, şu veya bu sınıf içine suni bir biçimde katarak bu çelişkileri kökten silmektense, çelişik konumların tek başlarına ele alınarak incelenmesi gerekir". Wright, makalesinin daha başında Poulantzas'ın yöntemini ve temel önermelerini tartışmayacağını belirtiyordu. Ancak, eleştirilerinde ve özellikle 'alternatifini ortaya koyarken ister istemez ve dolaylı da olsa bu tartışmaya girmiştir. 'Alternatifin gerekçelerine de bir yanıyla Poulantzas'ın yöntemini hedef alan eleştiriler olarak bakılmalıdır. Wright, sınıfları tanımlamada belirli ölçütler geliştirerek izlenen yolun yanıltıcı bir yol olabileceğini öne sürmektedir. "Ölçüt sözcüğü kullanıldığı zaman genellikle kastedilen, analizin biçimsel, soyut tipolojiler kurmayı amaçladığıdır. Böyle olunca sınıf yapısındaki karmaşıklıklar, toplumun nesnel özellikleri olarak değil de, tipolojideki sınıflandırma sorunları, analitik düşünebilmedeki başarısızlıklar gibi görünmektedir. Oysa, 'sınıf ilişkileri içindeki çelişik konumlar' kavramıyla ortaya konan, sınıf ilişkilerinin gerçek süreçlerindeki nesnel çelişiklerdir; yoksa, insanları soyut bir tipoloji içinde sınıflandırmanın yarattığı sorunlar değil". Bu nedenle, 'çelişik konumlar'ın incelenmesi için önce sınıf ilişkilerinin altında yatan 'gerçek süreçler'in kavranması gerekiyor:

- "Gelişmiş kapitalist toplumlardaki sınıf ilişkilerinin altında yatan toplumsal süreçlerin aydınlatılmasında, kapitalist gelişme yolunda birbirleriyle ilişkili olan üç yapısal değişim bize ışık tutabilir": (1) İşçilerin emek süreci üzerindeki denetimlerinin kaybolması: Kapitalizmin en erken dönemlerinde, üretimde doğrudan yer alanlar genellikle emek süreci üzerindeki bir denetimi koruyorlardı. Ancak her ileri aşamaya geçildiğinde bu denetim giderek yitirildi. Fabrikalara toplanıldığı dönemde, işçilerin emek süreci üzerinde arta kalan denetimlerine yöneltilen saldırı, üretim sürecinin parçalara bölünmesine ve işgücünün gittikçe 'niteliksizleşmesine' yol açan, teknik yenilikler biçiminde sürdü. Bu sürecin eriştiği en yüksek nokta, Taylorizmin esaslarına göre kitle üretimi için geliştirilen montaj zinciri olmuştur. Böylece işçi tüm özerkliğini yitiriyor ve makinenin canlı bir eklentisi halini alıyordu. (2) Sermayenin işlevlerinin ayrışması: Sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesiyle birlikte sermayenin biriktiği birimler genişlediği ölçüde, kapitalistin karar oluşturulmasının her adımına doğrudan katılması imkansızlaştı. Hisse senetli şirketlerin tekelleri sermayenin örgütlenişindeki belli başlı kurumlar durumunu

almasından sonra, kapitalist üretimin günlük işleyişini yönetecek sorumlu bir yönetim hiyerarşisinin geliştirilmesi özellikle kaçınılmaz oldu. Sonuç, bir yanda biçimsel bakımdan yasal olan sahiplik ve gerçek ekonomik sahiplik arasındaki kısmi bir kopuşu; öte yanda, emek sürecinin doğrudan denetimi (kullanım denetimi) ve yatırımların ve kaynakların denetimi (gerçek ekonomik sahiplik) arasındaki kopuşu getirdi. (3) Giriş hiyerarşilerinin gelişmesi: Sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi süreci, kullanım denetimi ve ekonomik sahipliğin ayrışması yanında, sahipliğin bu iki boyutunun kendi içlerinde de ayrışması ve giriş hiyerarşileri içinde örgütlenmesi sonucunu yarattı.

- Kapitalist üretim ilişkilerindeki bu tarihi gelişmelere bakarak emek-sermaye ilişkisinin temelinde yatan üç süreç ayırt edebiliriz: Üretimin fiziki araçları üzerindeki denetim; işgücü üzerindeki denetim; yatırımlar ve kaynak kullanımı üzerindeki denetim. "Bunlardan ilk ikisi Poulantzas'ın deyimiyle kullanım denetimini kapsar; üçüncüsü ise esas olarak ekonomik sahipliği ifade eder".

- "İşçilerle kapitalistler arasındaki temel sınıf antagonizmasından söz ettiğimiz zaman, anlatmak istediğimiz, iki sınıfın bu üç temel sürecin her birinde kutuplaşmış olduklarıdır: Kapitalist sınıf, üretim aygıtının tümü üzerinde, bir bütün olarak otorite yapısı üzerinde ve yatırım sürecinin tamamı üzerinde denetime sahiptir; proletarya bunların her birinin dışında tutulmuştur". Bu durum kapitalist üretim tarzının sınıf ilişkilerindeki karmaşık olmayan iki konumu belirlemektedir. "Öte yandan küçük burjuvazi, basit meta üretimi içinde yer alarak karmaşık olmayan bir konum oluşturur: Ekonomik sahiplik durumu ve üretimin fiziksel araçları üzerindeki denetimi tamdır; ancak başkalarının işgücü üzerinde bir denetimi yoktur. "Bir karmaşıklık göstermeyen bu üç konum dışında kalan ve sınıf ilişkileri içindeki karmaşık durumları açıklayan 'çelişik konumlar' şu iki grupta incelenecek: "(1) Burjuvazi ve proletarya arasındaki çelişik konumlar, başka deyişle, kapitalist üretim tarzındaki sınıf ilişkilerinin temelinde yatan üç sürecin çelişik olarak bir araya gelişlerinin tanımladığı konumlar; (2) küçük burjuvazi, proletarya ve burjuvazi arasındaki çelişik konumlar, başka deyişle kapitalist üretim tarzıyla basit meta üretimi arasında yer alan konumlar".

- Proletarya ve burjuvazi arasındaki çelişik konumlar: (a) "İşçi sınıfına en yakın olan çelişik konum, formenlerinki ve motaj zinciri gözeticilerinininkidir. Tipik bir formen, fiziki üretim araçları üzerinde çok sınırlı gerçek denetime sahiptir ve her ne kadar işgücü üzerinde bir denetim

uygularsa da, bu çoğu kez yukarıdan gelen emirleri aktarmaktan öteye geçmez."

- (b) Burjuvaziye en yakın olan çelişik konum ise üst yöneticilerinininkidir.

Genel olarak üst yöneticilerin ekonomik sahiplik içindeki payları sınırlıdır; bununla birlikte, kullanım denetimi bakımından burjuvaziyle olan ayrılıkları azdır. Yönetim hiyerarşisinin en tepesini işgal eden işletme yöneticileri (corporate executives) burjuvaziyle kaynaşmış durumdadırlar, (c)

"Burjuvaziyle proletarya arasındaki en çelişik konumlarda orta-kademedeki yöneticiler ve esnek olan bir deyimle 'teknokratlar' bulunurlar. Burada teknokrat deyimini kastedilen, işleriyle ilgili sınırlı bir özerklik taşıma eğilimindeki (üretimin fiziki araçları üzerinde asgari bir denetim), astları üzerinde sınırlı bir denetime sahip olan, fakat üretim birimlerinin kumandasını elinde bulundurmayan teknisyenler ve değişik meslek sahipleridir. Oysa, orta kademedeki yöneticiler emek sürecinin değişik parçalarını denetimleri altında bulundururlar ve sadece astları üzerinde değil, otorite hiyerarşisinin belirli bölümleri üzerinde de denetime sahiptirler. Hatta yatırım kararlarında bile kendilerine söz düşebilir ve bu kararların alınmasına katılabilirler. Hem

teknokratların, hem de orta kademedeki yöneticilerin, Harry Brayerman'ın sözleriyle, bir ayakları burjuvazi içinde, diğer ayakları proletarya içindedir".

- Küçük burjuvaziyle diğer sınıflar arasındaki çelişik konumlar: Bu gruptaki konumların analizi, değişik üretim tarzları ve kapitalist üretim tarzıyla basit meta üretimi arasındaki konumları kapsadığı için öncekilerden bu yönüyle ayrılan, farklı bir sorun ortaya koymaktadır, (a) "Kapitalist üretimin ayırt edici özelliği, emek sürecinde işçilerin sömürülmesi yoluyla, yaratılan artı-değere el konulmasıdır. Oysa, basit meta üretiminde sömürü yoktur; üretilen artık her ne olursa olsun, küçük burjuva üreticinin kendisi tarafından yaratılmıştır. Elbette, üretilen bu artığın büyüklüğü genellikle çok sınırlı olur ve dolayısıyla, eğer bir birikim gerçekleşebiliyorsa, bu çok küçük oranlarda kalır. Ancak küçük burjuva üretici bir yardımcı istihdam ettiği zaman, bunu üretimin toplumsal ilişkilerindeki ani bir değişim izler, çünkü artık ortada sömürülen bir işçi vardır. Gene de, istihdam edilen bu tek kişiden elde edilen artı-değer çoğu kez ancak küçük bir miktar oluşturur; en önemlisi, küçük burjuva üreticinin kendisinin yarattığı artı-ürün miktarının genellikle altında kalır." Ne var ki, bir yandan istihdam edilen kişilerin sayısının artmasıyla, öte yandan küçük burjuva üreticinin yarattığı artı-değerin oranının düşmesiyle, küçük burjuva üreticinin artık küçük bir kapitalistten farkı kalmaz. İşte, "kapitalist sınıfla küçük burjuva üretici arasındaki çelişik konum böyle bir küçük kapitalistle saf haliyle küçük burjuva üretici arasında yer alır." (b) Bugün hâlâ, dolaysız biçimde içinde yer aldıkları iş koşulları ve emek süreçleri üzerinde belirli ölçülerde denetime sahip olan ücretli kategorileri bulunmaktadır. "Böyle durumlarda emek süreci daha tam olarak proleterleşmemiştir". Dolayısıyla bu ücretliler, sermayenin kendini genişletmesi için çalışıyor olmalarına ve kendi başlarına çalışmalarını tanımlayan yasal bir statüye sahip olmamalarına rağmen, işlerini bağımsız bir zanaatkarınkini andıran koşullar içinde sürdürürler. Başka deyişle, birer ücretli emekçi olmakla birlikte, iş süreçlerinin tanıdığı özellikler bakımından bir zanaatkarı hatırlatırlar. Bu duruma verilebilecek en iyi iki örnek, bir laboratuvaradaki araştırmacıyla, üniversite profesörüdür. Ayrıca, teknik alandaki beyaz yakalıların pek çoğu ve yüksek beceri düzeyindeki ustalar da emek süreçleri üzerinde en azından sınırlı bir ölçüde özerkliğe sahiptirler. Otorite hiyerarşisinin dışında kalan ve üretimin fiziki araçları üzerinde asgari bir denetim uygulayan bu tür ücretliler, proletarya ile küçük burjuvazi arasındaki temel çelişik konumu oluştururlar.
- "Siyasal ve ideolojik ilişkilerin, sınıfın yapısal belirlenmiş teorisi içinde bu teoriyle bütünleştirilebilmesi için, ekonomik ilişkilerin birincil olması durumunu koruyacak bir yol izlenmesi gerekir". Çelişik sınıf konumları analizi bu gereği yerine getirmektedir. "Sınıf durumunun belirlenmesine siyasal ve ideolojik ilişkilerin katılma ölçüsü, sınıf durumunun ne derecede çelişik bir konumu oluşturduğu ile belirlenir". Bir sınıf durumunun çelişiklik derecesi ne kadar fazlaysa, siyasal ve ideolojik ilişkilerin sınıfsal belirlenmiş üzerindeki etkileri de o kadar fazla olacaktır. Öte yandan bir sınıf durumu, üretimin toplumsal ilişkileri düzeyinde, temel antagonist sınıf ilişkileriyle ne ölçüde birleşiyorsa, siyasal ve ideolojik ilişkilerin sınıfsal belirlenmiş üzerindeki etkisi o ölçüde zayıf kalacaktır. "Bir anlamda, siyasal ve ideolojik ilişkilerin sınıf durumunun etkin belirleyicileri olarak ortaya çıkmalarına yol açan, sınıfsal belirlenmiş ekonomik kademedeki belirsizliğidir. Siyasal ve ideolojik ilişkiler, ekonomik kademedeki tam olarak belirlenmemiş olan konumların çelişiklik niteliğini ya artırmaya, ya da nötralize etmeye eğilimlidirler". Örneğin, zihinsel emek ve kol emeği arasındaki 'ideolojik ayırım' beyaz yakalı kesimlerin işçi sınıfından uzağa itilmesine neden

olurken, öte yandan beyaz yakalılar arasındaki güçlü bir sendikalaşma hareketi, onları işçi sınıfına yaklaştıran siyasal bir faktörü oluşturabilir.

• "Bu çelişik konumlarda bulunanların, bir sosyalist harekette işçi sınıfıyla ne ölçüde güç birliğine gireceklerini, sonuçta, sınıf mücadelesi belirleyecektir. Sınıf mücadelesi başta çelişik konumların ekonomik kademedeki temel belirleyicisidir, ideolojik ve politik kademelerde ise, sınıf mücadelesi, çelişik konumları işçi sınıfının uzağına veya yakınına iter. Dolayısıyla sınıf yapısına biçim veren sınıf mücadelesidir; karşılığında sınıf yapısı, sınıf mücadelesinin gelişmesini etkiler. Çelişik sınıf konumlarının bir analizi, bu diyalektik ilişkinin anlaşılabilmesi bakımından önem taşımaktadır. Ve gelişmiş kapitalist toplumlardaki sosyalist bir hareketin gelişip güçlenebilmesinin imkânları, kısmen, işçi sınıfı örgütlerinin bu çelişik konumları işçi sınıfıyla daha yakın bir ittifaka çekecek siyasal ve ideolojik koşulları biçimlendirmesindeki yeterliliğine bağlıdır".

20. YÜZYILDA İŞİN NİTELİKSİZLEŞMESİ VE İŞÇİ SINIFININ YAPISI

Emeğin niteliksel değişimiyle ilgili yaygın olan bir düşünce şöyle: Çağımız kapitalist toplumunda ve 'bilimsel-teknolojik devrim' koşullarında emek giderek nitelikleşmektedir; emeğin zihinsel faaliyetlere dayalı olan 'entelektüel yanı' gelişmekte, fiziki faaliyetlerin belirlediği yanı zayıflamaktadır. Emeğin eğitimle edinilen bilgiye ihtiyacı artmakta, emekçilerin eğitim düzeyi yükselmektedir. Bu gelişmeler zihinsel emek ve kol emeğinin, bunların temsilcisi olan kitlelerin birbirine yakınlaşmasını ifade eder. Braverman'ın temel tezi yukarıdakinin karşıtlarından: Kapitalist işbölümü, emek sürecini giderek mümkün olduğu kadar ayrıntılı bir parçalanmaya tabi tutarken, her parça süreci mümkün olduğu ölçüde daha az hüner, dolayısıyla daha az eğitim gerektiren basit el işlemleri haline dönüştürür. Bunun bir sonucu olarak, emeğin zihinsel güçleri ve fiziki güçleri giderek kutuplaşmaktadır. Tekelci kapitalizm ve onunla birlikte gelişen bilimsel-teknolojik devrim, emeğin böyle niteliksizleşmesini ve bu kutuplaşmayı sadece şiddetlendirmiştir, işçi sınıfıyla, dışındaki ücretli tabakaların birbirine yakınlaşmasını etkileyen kol emeğinin ve genel olarak emeğin nitelikleşmesi değil, önceden zihinsel emek kategorisindeki emeğin de ayrıntılı işbölümüne tabi olarak kol emeğiyle benzeşmesi ve kapitalist toplumda emeğin bütünüyle niteliksizleşmesidir. Braverman'ın temel tezi üzerinde bir ilk düşünceye sahip olmak için kitabının başlığına göz atmak yeterli: Emek ve Tekelci Sermaye - 20. Yüzyılda İşin Niteliksizleşmesi. "Kitabın amacı, kapitalist toplumda emek süreçlerinin ve bunların kapitalist mülkiyet ilişkileri tarafından oluşturulmasındaki özgül tarzın incelenmesi." Braverman'ın çabasının, Kapitalin ilk cildinde önemli bir yer tutan "İşbölümü ve İmalat" ve "Makineler ve Modern Endüstri" başlıklarını taşıyan bölümler altında incelenen kapitalist üretimde emek süreçlerinin örgütlenişleriyle ilgili gelişmelerin bugüne getirilmesi olduğu söylenebilir. Böyle bir çaba özellikle Emek ve Tekelci Sermaye'nin ilk bölümlerinde kendini belli ediyor. Daha sonraki bölümlerde Braverman, önceden ortaya koyduğu tezler ışığında, sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması sürecinin çalışan nüfusun toplumsal yapısında yarattığı değişimi inceliyor. Bu incelemede işçi sınıfını kendi için bir sınıf olarak değil, kendinde bir sınıf olarak ele aldığını belirtiyor ve ayrıca böyle bir incelemenin yöntemine ilişkin bazı ilkeler koyuyor ortaya: Toplumsal sınıf analizleri statik nitelikteki tanımlara dayandırılmamalıdır; işçi sınıfı toplumsal bir süreç olarak görülmelidir; çalışan nüfusun tamamı ve işçi sınıfı, keyfi bir seçişle, belirli bir kesim üzerinde odaklanarak değil,

bütünlükleri içinde ele alınmalıdır.

Braverman yazdıklarıyla ayrıntılı işbölümünü ve toplumsal işbölümünü incelemenin ötesinde, günümüz burjuva 'toplumbiliminin üzerinde uğraştığı belli, başlı konuların hem varoluş nedenlerini ve biçimlenişlerini açıklıyor, hem de bunları eleştiriyor. İzleyen bölümlerde özünü yansıtmaya çalıştığımız Emek ve Tekelci Sermaye'nin bu yönüyle de değerlendirilmesi gerekir:

• "Kapitalist endüstri içindeki işbölümü, üretime ilişkin görevlerin, zanaatların veya uzmanlıkların toplum çapındaki dağılımını açıklayan işbölümü fenomeniyle özdeş değildir. Çünkü, bütün bilinen toplumların işlerini üretici uzmanlıklara ayırmış olmalarına karşın, kapitalizm öncesinde hiçbir toplum, her bir üretici uzmanlığa ait işi sınırlı işlemler halinde sistemli olarak alt-bölümlere ayırmamıştır". Toplumdaki işbölümü, toplumsal işbölümü, bütün bilinen toplumlara özgüdür; işyerindeki işbölümüyse, kapitalist toplumun özel ürünüdür. "Toplumsal işbölümü, toplumu üretim dallarına uygun olan uğraşlara böler; ayrıntılı işbölümü, bu anlamıyla uğraşları parçalar ve işçiyi herhangi bir üretim sürecini baştan sona götüremeyecek ölçüde yetersizleştirir. Kapitalizmde toplumsal işbölümü, pazarın zorlanmasıyla bir kaos ve anarşi içinde gerçekleşir, oysa işyerindeki işbölümü, planlı olarak ve bir denetimle uygulanır. Kapitalizmde, toplumsal işbölümünün ürünleri metalar biçiminde değişime girerler, ancak ayrıntıda bir iş gören parça-işçinin uyguladığı işlemlerin sonuçları, fabrikada, bir pazar yerindeki gibi değişime girmezler, bunların hepsine sahip olan aynı sermayedir. Toplumsal işbölümü toplumu alt bölümlere ayırır; oysa ayrıntıdaki iş bölümü insanları alt-bölümlere ayırır. İlki, insanın ve türünün zenginleşmesi doğrultusunda sonuçlar doğurur, oysa ikincisi, insanın yetenek ve ihtiyaçlarına kayıtsız kalınarak sürdürüldüğü zaman, kişiye ve insanlığa karşı işlenmiş bir suçtur". Görülüyor ki, toplumsal ve ayrıntılı işbölümünü birbirleriyle karıştırmak, ikisini türdeş olarak ele almak, ya da bir süreklilik bağı içinde görmek ciddi hatalara kaynak olacaktır. "Bu noktada, geniş olarak toplumdaki değil, işletme içindeki işbölümüyle; değişik endüstriler ve uğraşlar arasındaki işbölümüyle değil, uğraşların ve endüstriyel süreçlerin kendi içlerindeki parçalanmasıyla ilgileneceğiz".

• "Üretimde işbölümü emek sürecinin analiziyle, başka deyişle, üretim işinin, bu işi oluşturan bölümlerine ayrılmasıyla başlar". Böyle bir analiz, gerçekte, işçilerin kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere örgütledikleri her emek süreci için geçerlidir ve parça-işçi bu aşamada ortaya çıkmaz. Parça-işçi bundan sonraki aşamada, birbirinden ayrılmış olan işlemlerin değişik işçiler arasında bölüştürüldüğü zaman ortaya çıkar, ilk adımda sadece süreç parça-süreçlere ayrılmıştır, ikinci adımda ise, işçi parça-işçi haline getirilmiştir. Böylece bir süreç olarak başta işçinin deneti minde olan zanaat parçalanmış ve bu kez kapitalistin denetiminde olmak üzere yeniden bütünleştirilmiştir.

• Emek sürecinin giderek mümkün olduğu kadar ayrıntılı bir parçalanmaya tabi tutulması ve her parça-sürecin mümkün olduğu ölçüde daha az hüner, dolayısıyla da daha az eğitim gerektiren basit el işlemleri haline dönüştürülmesi kapitalist işbölümünün genel bir kuralıdır. Bu kural en olgun biçimiyle ilk kez Charles Babbage tarafından formüle edilmiştir: 'İmalat patronu, yapılacak işi her biri farklı derecede hüner ve güç isteyen çeşitli süreçlere bölerek, her bir sürecin tam gerektirdiği miktarda hüner ve güç satın alabilmeyi sağlıyordu; oysa bütün iş tek bir işçi tarafından yapılıyor olsaydı, bu kişinin, işin gerektirdiği en ince işlemleri yapabilecek bir hünere ve bunun yanında, gene işin gerektireceği en yorucu, kaba işlemleri yapabilecek bir

güce sahip olması gerekirdi'. "Babbage'ın bu ilkesi, kapitalist toplumda işbölümünün geçirdiği evrimin temelini oluşturur ve işbölümünün teknik bir yanını değil, toplumsal yanını ifade eder. Emek süreci parçalara bölünebildiği ölçüde, kimileri diğerlerine göre ve herbiri sürecin bütününe göre daha basit olan işlemlere de ayrılabilir." Böylece, işgücünü daha ucuz ' satın alabilme imkânı yaratılmış olmaktadır, çünkü artık bir emek sürecinde baştan sona yer alabilecek yeterlilikteki işçilere gerek kalmamıştır. "Emek sürecindeki her aşama, mümkün olduğu ölçüde, özel bilgiden ve yetişkinlikten arındırılır ve basit emeğe indirgenir. Bu arada, özel bilgi ve yetişkinliğe sahip olma ayrıcalığındaki sayısı daha az olan kişiler, mümkün olduğu ölçüde, basit emek uygulama zorunluluğundan kurtarılır. Bu yolla emeğin bütün süreçlerine öyle bir yapı kazandırılır ki, son kertede, bu yapı, zamanı sınırsız bir değer taşıyanlarla, zamanı neredeyse değersiz olanları iki uçta kutuplaştırır. Buna kapitalist işbölümünün genel yasası demek bile mümkündür".

• "Anıldığı deyişle bilimsel yönetim, hızla büyüyen kapitalist işletmelerde, emeğin denetiminin gittikçe karmaşıklaşan sorunlarına bilimin yöntemlerini uygulama çabasıdır. Bir gerçek bilimin özelliklerinden yoksundur, çünkü varsayımlar, kapitalistin üretimin koşullarına ilişkin olan görüşlerinden öte bir şey yansıtmaz".

• Bilimsel yönetim hareketinin öncüsü olan Taylor'un, 19. yüzyılın sonlarında emek sürecinin Taylorizm öncesi' örgütlenişine ilişkin yoğun gözlem ve deneylerinden sonra geliştirdiği düşüncesi şöyle özetlenebilir: Yalnız bir disiplin uygulaması ve genel emirlerle işçiler yeterince denetim altına alınamamaktadır, işçiler emek sürecini denetleyebildikleri sürece, işgüçlerinin barındırdığı potansiyelin tam olarak gerçekleşebilmesi yolunda yürütülen çabalara direnebileceklerdir. Bu durumun değiştirilmesi için emek süreci üzerindeki denetimin kesin olarak yönetimin eline geçmesi gerekir. Ele geçirme salt biçimde kalmamalıdır; sürecin her bir aşamasının, uygulayış tarzına varıncaya kadar, denetlenmesi ve dikte edilmesi gerekir.

• "Tarihi gelişmesi boyunca yönetim işlevinin temel özelliği emek sürecinin denetlenebilmesi olmuştur. Ancak, Taylor'la birlikte bu özellik eşi görülmemiş boyutlar kazanmıştır... İşin yapılış tarzının kesin olarak işçiye dikte edilebilmesinin, yönetim için mutlak bir gereklilik olduğunu ortaya koyarak, Taylor, denetim kavramını tamamıyla yeni olan bir düzeye çıkarmıştır". "İş, iş sırasında verilen kararları denetim altına alma yoluyla denetleyebilmek: Bu, modern yönetimin belkemiğini oluşturur".

• Günümüzde gelişmiş her türlü iş tasarımı, endüstri mühendisliği, kaynağını Taylor'un ilkelerinden alır. Modern yönetim, hem bir teknik yapı, hem de sistemli bir uygulama olarak, emeğin hünere dayalı olan süreçlerinin bilime dayalı olan süreçlere dönüşmesinin en hızlı temposuna eriştiği aynı dönemde, Taylor'un ilkelerinin oluşturduğu temel üzerinde yükselmiştir. Nelerdir bu ilkeler? (1) Emek sürecinin, işçilerin hünelerinden, bilgi ve becerilerinden koparılması: Emek süreci zanaatten, geleneklerden ve işçilerin bilgisinden bağımsız olarak biçimlenmeli, işçilerin becerilerine değil, tamamıyla yönetimin pratiğine bağımlı kılınmalıdır. (2) Kavramanın uygulamadan ayrılması: "Bütün zihin faaliyetleri atölyenin dışına çıkartılarak, planlama ve iş-örgütlenme, tasarlama bölümünde merkezileştirilmelidir". (3) Merkezileştirilerek bilgi üzerinde kurulan tekelin, emek sürecinin her aşamasını ve bu aşamaların uygulanış tarzını denetlemek üzere kullanılması: Böylece ilk ilkeye göre derlenip geliştirilen emek sürecine ait bilgi, ikincisine göre yönetimin tekelinde merkezileştiriliyor ve üçüncü ilke uyarınca da bu bilgi, emek sürecinin kesin bir

denetimi için kullanılıyor.

- "Kavrama ve uygulamanın birbirinden ayrılması sonucunda, emek süreci başka başka yerler ve işçi grupları arasında bölünmüştür. Bir yerde üretimin fiziki süreçleri uygulanırken, diğerinde tasarım, planlama, hesap ve kayıt işlemleri temerküz etmiştir". Üretim ikiye bölünmüştür ve bu bölünmüşlüğü içinde her iki grubun faaliyetlerine de bağımlıdır. Emeğin iki yanının birbirinden ayrılmış olmasıyla birlikte, her ikisi de üretim için gerekliliğini korur ve dolayısıyla emek sürecinin bütünlüğü içindeki birliğini sürdürür.

- "İnsan emeği, emek sürecinin, nasıl insanın fiziki faaliyetlerinde olduğu kadar, zihninde de yer almasını gerektirirse, bu kez, üretim dışına çıkartılarak başka bir yere ve başka bir gruba taşınmış olan emek sürecinin zihni yansıması emek sürecinin kendisini denetim altında tutar". Geçen yüzyıldaki bu gelişmenin getirdiği yenilik, aklın ve elin, kavrama ve uygulamanın birbirinden ayrı ayrı var olmalarında değil, bölünmelerindeki ve hiç durmaksızın, artarak yeniden bölünmelerindeki şiddetlilikte yatar. Öyle ki, bu bölünmeyle kavrama, yönetime

bağlı ve mümkün olduğu ölçüde daha dar gruplar içinde merkezileştirilir. Böylece antagonist toplumsal ilişkiler ortamında, el ve akıl sadece birbirinden ayrılmakla kalmaz, birbirinin düşmanı iki uçta kutupların "Elin ve aklın insan emeğindeki birliği, karşıtına, insanca olandan daha aşağı bir şeye dönüşür." Çünkü "insan emeği amaçlı ve bilinçlidir" ve "insan türünü yaratan, salt içgüdülere bağlı olan faaliyetleri aşmış" bu biçimdeki emektir. "Demek ki, akim yol göstericiliğinde, amaçlı bir eylem olarak iş, insan türünün özgül ürünüdür. Karşılığında, insan türünün kendisi de, emeğin bu biçiminin özgül ürünüdür".

- "Hızla değişen teknoloji, antagonist toplumsal ilişkiler ve kuşakların birbirini izlemesiyle şiddetlenen doğal tepkinin önlenmesi için işçiyi kapitalist biçimiyle işe yatkınlaştırma gerekliliği, 'emeğin bilimsel örgütlenmesi'yle sona ermez ve bu gereklilik kapitalist toplumun değişmez bir özelliği olarak kalır... Taylor'dan kısa bir süre sonra, işçilerin seçimi, yetiştirilmesi ve yönlendirilmesi yöntemlerinin kusursuzlaştırılmasıyla uğraşan endüstriyel psikoloji ve endüstriyel fizyoloji doğmuş, bunun ardından da işyerinin bir toplumsal sistem olarak incelendiği endüstriyel sosyoloji içinde

bu dalların genişletilmesine girişilmiştir. Bu değişik okulların ve akımların taşıdığı başlıca özellik, bilimsel yönetim hareketinden farklı olarak işin örgütlenmesinden çok, işçilerin endüstri mühendisinin tasarladığı iş planıyla en iyi uyumu sağlayabileceği koşullarla uğraşmalarıdır".

- Bilimsel yönetim ve üretimin örgütlenmesi için yürütülen modern karakterdeki hareketin tümü, geçen yüzyılın son yirmi yılında baş göstermiştir. "İşgücünün sermayeye daha hızlı dönüşümü için bilimin sistemli uygulanaşına dayanan bilimsel-teknik devrim de aynı zamanda başlar". Bilimsel yönetim ve bilimsel-teknik devrim, tekelci sermayenin bu iki temel yanı, "gerek kronolojik bakımdan, gerekse işlev bakımından kapitalist gelişmenin yeni aşamasına bağılıdır, her ikisi de tekelci kapitalizmden ürerler ve karşılığında tekelci kapitalizmin işleyişini mümkün kılarlar".

- Yönetim, üretim sürecine biçimsel bir yapı kazandırmakla yetinir. Ne var ki bu süreç, teknik bir öze sahip olmadığı sürece tamamlanmış değildir. Başta hünere, zanaate dayanan bu teknik, doğal yasalar üzerindeki bilginin sınırlarının genişlemesi ve giderek zanaatkârlığın geleneklerinin ve bölük pörçük bilgisinin yerini almasıyla bilimsel bir karakter kazanmıştır. Dolayısıyla denebilir ki, kapitalist yönetimin belirlediği biçim içinde, emeğin hünere bağılı bir temelden bilimsel bir temele geçişi, bilim ve mühendislik alanındaki devrim

tarafından beslenen bir özle birleşmiştir.

- "Üretimle önemsiz ve tesadüfi ilişkiler içindeki toplumun genel mülkiyeti olarak bilim ile üretimin tam merkezindeki kapitalistin mülkiyeti olarak bilim arasında yer alan karşıtlık, 18. yüzyılın son yarısından 1930'lara kadar uzanan Endüstriyel Devrim'le, 19. yüzyılın son on yıllarında başlayan ve hâlâ süren bilimsel-teknik devrim arasındaki karşıtlıktır". Bilinçli olmak ve amaç gözetmek, Endüstriyel Devrim döneminde geniş olarak eksik kalan, bilimsel-teknik devrimin taşıdığı özelliklerdir. Bilimsel-teknik devrimle birlikte "üretimin toplumsal süreçleriyle ancak dolaylı yollardan birleşen, kendiliğinden gelme buluş ve yeniliklerin yerini teknoloji ve ürünlerin tasarımındaki planlı ilerlemeler almıştır. Bu, bilimin de, üretimin diğer araçları ve işgücü gibi alınıp satılan bir meta haline dönüşmesiyle sağlanmıştır". Endüstriyel Devrim'in özelliği birkaç belli başlı buluşun ortaya konmasıyla yeterince tanımlanabilir, ancak bilimsel-teknik devrim, yer aldığı dönemin özgül buluş ve yenilikleri çerçevesinde kavranamaz. Bilimsel-teknik devrim, bütünlüğü içinde üretimin olağan işleyişinin bir parçasını oluşturan bilim ve yoğun mühendislik araştırmalarıyla iç içe geçmiş bir üretim tarzı olarak kavranmalıdır. "Temel yenilik, kimya, elektronik, havacılık ve uzay araştırmaları, atom fiziği alanlarında, otomatik makinelerde ya da bu bilim-teknolojilerin herhangi bir ürününde değil, bilimin kendisinin sermayeye dönüşmesinde aranmalıdır".

- Modern mühendisliğin doğuşu, bilimsel-teknik devrim ve onunla iç içe geçmiş olan bilimsel yönetimin ortaya çıkmasıyla eş zamanlıdır ve gelişmesi de bu ikisinin izlediği aynı rota içinde gerçekleşmiştir.

"Bernal bu olguya şöyle değiniyor: 'Modern mühendisin ortaya çıkması yeni bir toplumsal fenomendi. Modern mühendis, eski askeri mühendislerin bir izleyicisi olmaktan çok, zanaatkârlığın geçerli olduğu dönemlerdeki değirmen yapımcısının ve maden işleyicisinin bir uzantısıdır'... Zanaatkârlığın parçalanışından önce, üretime ilişkin tüm bilgiler zanaatkarın denetiminde gelişmiş, atölye hem bir üretim yeri hem de bir eğitim kurumu olmuştur. Zanaatın günlük pratiği içinde zanaatkar, zamanının teknik ve bilimsel bilgilerine bağlıydı. Çıraklık, yaygın olarak, cebir, geometri ve trigonometri, zanaatta kullanılan malzemelerin özellikleri, fiziki bilimler ve teknik resim konularında eğitimi gerektiriyordu". "Zanaatkârlık parçalandıkça veya giderek geleneksel özünden arındırıldıkça, bilim ve çalışanlar arasında geriye kalan ve zaten iyice incelmış olan bağlar da hemen hemen tamamıyla kopmuştur. Yönetim, bilim üzerindeki tekeli ilan edinceye dek bilimsel üretim tekniği zanaatkârlık içinde kümelenmiştir. Tarihi belgeler bilimin kökeninin zanaat tekniği olduğunu vurgular".

- Kapitalist yönetimin ideali, emeğin, emek sürecinin öznel ögesi olmaktan çıkarılarak, sürecin nesnel öğeleri arasına katılmasıdır. Bunun için emek, taşıdığı öznel yanlarından arındırılarak emek sürecinin yürütülmesindeki yegâne öznel öge yönetimle sınırlı kalmalı, işçi üretim içinde bir araç derekesine indirilmeli, işgücü bir 'üretim faktörü' olarak üretimin araç ve malzemeleri arasına katılmalıdır. Bu ideale ulaşabilmek için atılan adımlardan biri, işçinin yönetim tarafından harekete geçirilen genel amaçlı bir makine gibi ele alınmasıdır. İş, bütün aşamalarıyla ve işçinin en ufak bir hareketine kadar önceden yönetim ve mühendislik kadroları tarafından ayrıntılı olarak tasarlanır, zamanlanır ve işteki yetişkinlik standartlarına göre düzenlenir. Böyle bir sistemde, tıpkı her bir parçasının hareketi denetim altına alınmış bir makine

için olduğu gibi, çok az şey şansa bırakılmıştır; daha sistem harekete

geçirilmeden alınacak tüm sonuçlar önceden hesaplanmıştır. İnsan çeşitli uzuvlardan, eklemlerden, v.b. oluşan mekanizmadan başka bir şey değildir.

- Emegin, emek sürecinin öznel ögesi olduğu koşulların ortadan kaldırılarak sürecin bir nesnesi haline dönüştürülmesi yolunda yürütülen çalışmalarda süre ve hareket araştırmalarının önemli yeri vardır. Taylor'la başlayan süre araştırmalarının amacı, iş sürecini bütünleyen her bir işlemin kapladığı sürenin ölçülmesidir. Taylor'un sadık bir izleyicisi olan Gilbreth 'süre araştırmaları'na, vücudun belli başlı hareketlerinin, bu hareketlerin kullanıldığı emegin özgül biçimi dikkate alınmaksızın, saptanması ve sınıflandırılmasını kapsayan 'hareket araştırmaları'nı eklemiştir. Bu araştırmalardan elde edilen tüm veriler işin tasarlanmasında 'insan faktörü'nün yönlendirilmesi için kullanılır.

- Herhangi bir toplumsal sistemde ve bu arada kapitalist sistemde de makinelerin işlevi emegin üretkenliğini artırmaktır. Ancak kapitalist sistemde makinelerin bu teknik işlevlerinden ayrılmaz olan bir diğer işlevi, işçi kitlelerinin emek süreçleri üzerindeki denetimlerinin sıyrılıp alınmasıdır. Kapitalizmin başlangıçlarından itibaren yönetim tarafından ele geçirilmiş olan makineler, üretimin doğrudan üreticiler yerine sermaye sahipleri ve temsilcileri tarafından denetlenebilmesinin başlıca aracı olmuşlardır. Kapitalist üretim tarzında yeni makinelerin geliştirilmesi çabası, bir diğer çabayla, yönetimin işçinin kumandası altındaki emek sürecini çözülürüp kendi kumandası altında yeniden bütünleştirmesi çabasıyla birlikte yürür. Doğrudan üretici, insanlığın büyük ilerlemelerini temsil eden ve emek süreci üzerindeki insan denetimini artıran bilimsel ve teknik gelişmelerden yararlanılarak kendi emek süreci üzerindeki denetiminden yoksun kılınır.

Braverman'ın kapitalist toplumda emek süreci ve bu sürece egemen olan ayrıntılı işbölümünün gelişmesi üzerindeki analizlerini işçi sınıfının bileşimindeki tekelleşmenin ardından gelen değişimlerin incelenmesi izliyor. Böylece emegin ve emekçinin işyeri içindeki tablosu, toplum içindeki tablosuyla bütünleştiriliyor; bir anlamda, konunun işlenişindeki ağırlıklı yan, işyerindeki işbölümünden toplumsal işbölümüne kayıyor. İşçi sınıfının dağılmış olduğu sektörlerdeki gelişmeleri, sektörler arası hareketliliği, değişik uğraşların ortaya çıkışları, yayılmaları ve yapılarıyla buna uygun olarak emekçilerin daralan, genişleyen veya durağanlaşan kesimlerinin kimliklerini kapsayan incelemelerde, çalışanlar kitlesinin bütün olarak ve 'dinamik bir süreç' içinde ele alınması önem taşıyor. Denebilir ki, Braverman için bu incelemenin kendisi bir tanımlama ortaya koyabilir ancak. Daha önce de değinildiği gibi, Braverman'ın ısrarla belirttiği bir nokta, işçi sınıfının yapısıyla ilgili değişimlerin belli kesimlerle sınırlı kalarak, toplumsal farklılaşmaları ve toplumsal değişimin dinamiğini gizleyecek biçimde sadece bazı genel tanımlamalarla uğraşarak incelenemeyeceğidir. Statik bir karakter gösteren ve değişik kesimler ile değişimin farklı farklı boyutları arasında keyfi bir seçişe dayanan tanımlamalar, değişimin hareketliliği ve bütünlüğü içinde kavranması bakımından yetersizdir. Braverman kitabının bu ikinci ana bölümüne, emekçilerin değişik ekonomik faaliyet alanlarına dağılım tarzını, toplumun 'uğraşlar yapısı'nı etkileyen değişimin temelinde yatan tekelci kapitalizmin bazı genel özelliklerini ele alarak başlıyor:

- Tekel döneminde sermaye, dar ve kısır olan kişisel biçimini aşarak kurumsal bir biçim kazanmıştır. Modern korporasyon "bir biçim olarak sermaye ile sahibi olan kişi arasındaki doğrudan bağı koparır. Tekelci kapitalizm bu biçim üzerinde yükselir. Bir işletmeyle ilk elden bağlantılı olan ortakların

servetlerinin toplamını çok aşan, dev boyutlardaki sermaye yığılmalarının oluşması mümkün olur. Bunun yanında, her bir işletmede işletme denetimi, artan oranlarda uzmanlaşmış yönetim kadrolarının yetkisine devredilir. Üst kademelerdeki sermaye ve yönetim temsilcilerinin genellikle aynı sınıftan geldikleri düşünülürse, önceden tek bir kişide birleşmiş olan kapitaliste ait iki yanın, sahiplik ve yönetimin, bu sınıfın iki yanı haline geldiği söylenebilir".

- Sermayenin kurumlaşması gelişip güçlendikçe, yönetime bağlı işlevler çeşitlenmekte ve buna uygun olarak yönetim içinde yeni bölümler ortaya çıkarken her bölüm kendi alt bölümlerine ayrılmakta ve sonuçta yönetim işlevinde uzmanlaşmış tabaka giderek büyümektedir. Modern korporasyonun biçimlenmesindeki ilk adım mühendislik gereklerinin yerine getirilmesidir; bunu pazarlama bölümünün örgütlenmesi izler. Ancak pazarlamanın işlevsel önemi kısa sürede mühendisliğinkini aşmıştır. Pazarlamanın işlevsel önemi, üretimde olduğu gibi, sermayenin, pazarın oluşmasında da belirsizlikleri denetim altına alma isteğinden, talebin özerk karakterini zayıflatarak, belirlenmiş bir karakter kazanmasını sağlamak yönündeki çabalarından doğar. Diğer önemli bir bölüm

de maliye bölümüdür. Maliye, öncekiler kadar geniş bir birim olmasa da, sermayenin büyümesinin merkezi denetimini elinde tutması bakımından tüm organizmanın beyni durumundadır. Korporasyon olgunlaştıkça, yönetimin bunlar dışındaki diğer işlevleri de ayrı bölümler içinde yoğunlaşıp kendi alt bölümlerini türeterek uluslararası bir şebeke içinde örgütlenir.

- Korporasyon yönetiminin, basit bir emir-kumanda zincirine oturan, doğrusal bir örgütlenmeye sahip olmadığı görülmektedir. Yönetim, otoritenin çeşitli uzmanlaşmış işlevler tarafından paylaşılmasına uygun düşen karmaşık kadro örgütlenmelerinin oluşturduğu bir ağ içinde yeniden örgütlenmiştir. "Yönetim işlevinin kendisi, sadece bir yönetici ve hatta bir yöneticiler kadrosu tarafından değil, yöneticilerin, yardımcı yöneticilerin, gözeticilerin, v.b. denetimi altındaki, işçilerden oluşan bir örgüt tarafından uygulanır. Böylece işgücünün alım ve satım ilişkileri..., bizzat yönetim aygıtının bir parçası olmuştur". Sonuç: Yönetim, amacı korporasyon içindeki denetimi sağlamak olan bir emek süreci halini almıştır. Üstelik bu süreç korporasyonun işletilmesi ve koodrinasyonu dışında bir ürün ortaya koymamasına rağmen, tıpkı üretim sürecine benzer bir yapı içinde yönlendirilir ve aynı antagonist ilişkileri barındırır.

- Ancak tekelci dönemde kapitalist üretim tarzı, kişinin, ailenin, toplumun tüm ihtiyaçlarını kesin bir denetim altına alır; ihtiyaçların karşılanmasını pazara bağımlı kılarken onları kendi ihtiyaçlarına hizmet edecek bir tarzda yeniden biçimlendirir. "Evrensel pazarın yaratılmasındaki ilk adım, meta biçiminin bütün eşyaların üretimi üzerinde egemenlik kurması; ikinci adım, hizmetler alanının giderek fethedilmesi ve hizmetlerin metalaştırılması; üçüncü adım ise, modern yaşamın değişen koşullarının alternatiflerini ortadan kaldırmasıyla, bir bölümü vazgeçilmez hale gelen yeni yeni ürün ve hizmetleri icat eden 'ürün devri'dir." Parola, insan emeğinin her ürününün metaya dönüştürülmesidir. "Tüketim açısından bu, pazara tam bir bağımlılık demektir, emek açısından ise her işin sermayenin himayesinde ve sermayeyi daha da şişirecek kâr haracına tabi olarak yürütülmesi demektir". Bu gelişme anlaşılmadan istihdam düzenindeki yenileşmelerin ve dolayısıyla modern işçi sınıfını belirleyen yapının kavranması imkânsızdır.

- Tekelci dönem koşullarının zorunlu kıldığı, ekonomide devlet faaliyetlerinin giderek genişleyen bir yer tutması, istihdam düzeni üzerinde etkin olan bir

diğer önemli gelişme olmuştur. Bu gelişmenin bağlı olduğu nedenler: (a) ekonomik krizlere varan talep açıklarının siyasal yönetim harcamalarıyla giderilebilmesi siyaseti; (b) kapitalist ülkeler arası rekabetin körüklediği askeri çatışmalar ve yabancı sermayenin egemenliğini sürdürdüğü ülkelerde devrimci hareketin yayılması karşısında durmaksızın silahlanma ihtiyacı ve böylece siyasal yönetimin sürekli askeri araç-gereç talebinin garanti edilmesi; (c) kalıcı olan ve toplumsal yapıyı tehdit eden yoksulluk ve güvensizlikle baş edilebilmesi; (d) kentleşme ve ekonomik-toplumsal yaşamın hızlanmasıyla birlikte çoğalan ve çeşitlenen ve başında eğitimin geldiği hizmetlerin karşılanabilmesidir. Sonuç, siyasal yönetimin doğrudan veya pazar kanalıyla dolaylı (siparişler, ihaleler, transferler, v.b.) istihdam harcamalarının artması, denetimi altındaki alanlarda çalışanların sayısının giderek kabarmasıdır.

- Emeğin üretkenliğinin örgütsel ve teknik imkânlar yoluyla sürekli olarak yükseltilmesi, emeğe duyulan talebin düşmesi eğilimini doğurur. Ne var ki, yönetimin ve makine teknolojisinin modern yöntemlerinin uygulanması ancak üretim ölçeğinin hızlı bir büyümesiyle elverişli olur. Dolayısıyla, emeğin üretkenliğindeki hızlı artışın üretimdeki büyümeyle dengelenmesi beklenir. Bu nedenle, meta üretimiyle ilgili endüstrilerde çalışan nüfusun büyüklüğü mutlak olarak bir düşüş göstermez; düşüş, bu tür endüstrilerde çalışanların göreceli büyüklüğünde gözlenir.

- Daha da dikkat çekici olan, meta üretimiyle ilgili endüstrilerin kendi iç yapısındaki gelişmedir. Ayrıntılı işbölümü, emeğin üretimle dolaylı ilişki içinde olan payının artması sonucunu doğurmuştur. "Belli başlı kapitalist ülkelere ait istatistikler, geçen yüzyılın sonlarından başlayarak, üretim içinde doğrudan istihdam edilmeyenlerin oranında hızlı bir artışın gerçekleştiğini ortaya koymaktadır." Üretimle dolaylı ilişki içindeki işlerin büyük çoğunluğu rutin teknik işler ve niteliksiz büro işlerinden, küçük bir bölümü de yönetimle bağlantılı teknik işlerden oluşmaktadır.

- Bilimsel-teknolojik devrim, uzun dönemde, bilimsel ve teknik yönden ilerlemiş endüstrilerde çalışanların oranının giderek küçülmesine yol açar. Makineleşmeye tabi olan endüstrilerden taşan emek kitleleri, sermayenin yoğunlaştığı daha alt düzeylerde makineleşmiş alanlardaki ve genellikle daha düşük ücretli işlere kaynaklık eder. Sonuç, endüstrinin bilimsel-teknolojik devrimden en az etkilenmiş bölümlerinde (hizmetler, satış ve pazarlamanın diğer biçimleri, makineleşmeye tabi olmadığı sürece büro işleri, v.b.) emeğin birikmesidir. "Bilimsel" teknolojik devrim döneminde en hızlı büyüyen kitlesel uğraşların bilim ve teknolojiyle en az ilişkili uğraşlar olmasının ortaya çıkardığı paradoks bizi şaşırtmamalıdır. Çünkü makinelerden beklenen, kendileriyle eklemli olan işçilerin sayısını artırması değil, düşürmesidir."

- Tekelci kapitalizmin gelişmesiyle birlikte, üretim sürecinden tamamıyla ayrılmış olan ve faaliyetleri esas olarak ya da bütünüyle büro işlerinde özelleşmiş emeğe (büro emeği) dayanan işletmeler olağanüstü bir büyüme göstermişlerdir. Bankalar, sigorta şirketleri, hukuk büroları ve diğer kurumlaşmış mesleklere ait bürolar, reklam acentaları, yayın evleri, dini kuruluşlar ve bir bölüm dernekler, seyahat acentaları, v.b. ve kamu yönetimiyle ilgili bürolar bütünüyle büro emeğine dayanan endüstriler durumundadır. Büro emeğinin bunlar kadar yaygın olmasa da önemli ölçüde yaygın olduğu bir diğer alan ise ticaret ve özellikle de toptan ticarettir.

- Sermayenin gelişmesi bütün bu endüstrilerde önceden kapitaliste ait olan işlevleri kişisel faaliyetler olmaktan çıkararak bir kitlenin işi haline dönüştürmüştür. Kapitalistin işlevi sermayeyi temsil etmek ve onu

büyütmektir. Bu işlev ya üretici endüstri ve faaliyetlerde üretilen artı-değerin denetim altına alınması veya artı-değere bu endüstri ve faaliyetler dışında el konulmasıyla gerçekleşir. Endüstriyel kapitalist birincisinin, banker ikincisinin örneğidir. Yönetime ait bu denetim ve el-koyma işlevleri kendi içlerinde emek süreçleri halini almışlardır. Bu süreçler de sermayenin üretime bağlı emek süreçlerini kumanda ettiği aynı yolla kumanda edilirler; yani, ücretli emeğin, emeğin fabrika içindeki örgütlenmesine hükmeden aynı ilkeler uyarınca, büyük 'üretim' makineleri içinde örgütlenmesi yoluyla.

- Bürodaki emek sürecinin de fabrikada uygulanan aynı ilkelere göre denetlenmesi ihtiyacı, yönetimin özel bir dalı olarak, kendine özgü yöntemleri, standartları, dergileri, kitapları, okulları ve mesleki kuruluşlarıyla, büro yönetimini (office management) geliştirdi. Hemen her işi denetleyebilen yetişmiş büro elemanının yerini büronun ayrıntılı işçisine bırakması, büro işlemlerinin gösterdiği özellikler nedeniyle daha da kolay oldu. Bir kere büro işlemleri kağıt üzerinde sürdürülüyordu ve kağıtların akışı, yeniden düzenlenmesi, bir duraktan ötekine ulaşması, bir araya getirilmesi, v.b. endüstriyel ürünlere göre çok daha kolay oluyordu. Ama bundan da önemlisi, büro işlerinin hammaddesini

çoğunlukla rakamların oluşturması ve dolayısıyla sürecin matematiğin kurallarına göre inşa edilebilmesiydi. Bu, yöneticilerin fiziki üretim süreçleri için ulaşmaya çabaladıkları ancak nadir olarak ulaşabildikleri bir imkân sağlıyordu.

- Başlangıçta büro zihinsel emeğin, atölye ise kol emeğinin kullanıldığı alanlardı. Ancak bürodaki iş sürecinin de rasyonalizasyona tabi olmasından sonra böyle bir karşıtlık gücünü yitirdi. Düşünme ve planlama işlevleri giderek daha da daralan gruplar içinde yoğunlaştı ve çalışanların büyük kitlesi için büro da fabrika kadar kol emeğinin kullanıldığı bir alan halini aldı. Beyinde sürdürülen zihinsel emeğin dışı vuran tipik ürününün harfler, rakamlar gibi kağıt üzerindeki bazı işaretlet olması ve bu ürünün yazı, çizgi, v.b. el işlemleriyle ortaya konması kavrama ve uygulamanın birbirinden ayrılmasına imkân sağlamaktadır; yeter ki iş, korporasyon için ayrıntılı işbölümünün ekonomik olabileceği bir ölçüğe sahip olsun. Bunun bilincine ilk varanlardan Charles Babbage, 1830'larda yazdığı bir kitabına, işbölümünün mekanik işlemlere olduğu

kadar zihinsel işlere de aynı başarıyla uygulanabileceğini anlatan "Zihinsel İşin Bölünmesi Üzerine" başlıklı bir bölüm katmıştır.

- Büro işçisinin işinden düşüncenin giderek arındırılması, önce zihinsel emeğin dar bir işlevler dizisinin tekrarına indirgenmesi biçiminde olur. İş hâlâ beyinde sürer, ne var ki beyin, ayrımlıda iş gören bir işçi elini nasıl kullanırsa artık öyle kullanılır. Belirli bir tek bilgi birimi, durmaksızın, peş, peşe kavranır ve sonra salıverilir. Daha sonraki aşamada sadece kol emeğine dayanan işlem kategorileri artırılarak düşünme sürecinin tamamının -daha doğrusu insan emeğinden düşünme ne kadar kaldırılabilirse o kadarının- ortadan kaldırılmasına yönelinir. Bu hedefe varmada fabrikalar için geliştirilmiş bulunan analiz kurallarının aynına göre bürolarda da uygulamaya başlanan 'süre ve hareket çalışmaları' gibi araçların payı olmakla birlikte, şüphesiz en önemli

ilerleme buralardaki makineleşme ile kaydedilmiştir. Yakın bir zamana kadar insan beyninin işlevleri arasında olan bilgilerin tabi olduğu kimi işlemler makinelere yüklenilmiş ve bilgisayar sistemi bürodaki makineleşmenin yegane olmasa da belli başlı aracı olmuştur.

• Büro işçileri geniş olarak tekelci kapitalizm döneminin ürünüdür. Bunun anlaşılması çok önemlidir; çünkü, eğer bu anlaşılmaz ve günümüzün milyonlarca büro işçisi 'orta sınıftan sayılır veya erken dönemlerin artık çoktan kaybolmuş olan cılız kâtipler tabakasının işlevleri onlara atfedilirse, sonuç çağdaş toplumun yanlış bir kavrayışından başka bir şey olamaz. Büro işlerinde çalışan kitlenin 'beyaz yakalı' veya 'ücretli müstahdem' gibi başlıklar altında sınıflandırılması olsa olsa bürolarda çalışanların tümünün ücret, yetki, iş güvenliği, v.b. bakımlardan ayrıcalıklı durumlarını koruduğu eski günlerden kalma bir sınıflandırma olabilir. Bürolarda çalışanların da toplumsal kutuplaşmaya tabi olması ve ücretli işçi kitlesinin oluşturduğu kutuptaki büyüme, bir zamanlar Marksistler! epeyi uğraştıran, karşı görüştekiler tarafından ise 'proleterleşme' tezini olumsuzlayan bir kanıt olarak yorumlanan 'beyaz yakalılar' konusunu bir karışıklığa yer vermeksizin çözüme kavuşturmuştur, ilk bakışta proleter olmayan büyük bir orta sınıfın oluşması doğrultusundaki bir eğilimmiş gibi görülenin aldatici olduğu, "yeni biçimde geniş bir proletaryanın yaratılması"yla ortaya çıkmıştır. Çalışanların bu kesimi, endüstri işçilerine kıyasla önceden sahip olduğu çalışma koşullarındaki üstünlüklerin tamamını yitirmiş ve ücretler kademelenmesinin neredeyse en altına düşmüştür. Ancak onlardan da daha alt kademede bulunan bir kesim vardır; bu

kesimi oluşturanlar hizmetler ve perakende ticaret alanlarındaki işçilerdir.

• Emeğin belirli bir kullanım değerinde ifade bulan yararlı sonuçları, elle tutulan, alınıp satılan nesnelere biçimlenmeyip, varlıklarının bir parçası olarak metalar tarafından taşınmayabilir ve bu yararlı sonuçların kendileri metalar halini alabilir. Hizmeti tanımlayan bu durumdur. Eşyalar biçimindeki metalarla, hizmetler biçimindeki metalar arasındaki ayırım kapitalist için önem taşımaz. Kapitalist için önemli sayılan emeğin belirlendiği biçim değil, emeğin kapitalist toplumsal ilişkiler ağı içine çekilip çekilmediğidir; onu taşıyan işçinin ücretli işçiye ve emeğinin de üretici emeğe —yani sermaye için kâr üreten emeğe— dönüştürülüp dönüştürülmediğidir. "Her ne kadar hizmetler, ilk zamanları hariç tutulursa, kapitalist dönem boyunca toplumsal işbölümü içinde

büyücek bir bölüm oluşturmuşlarsa da, yakın bir zamana kadar 'üretici' veya kâr getiren bir bölüm oluşturmamışlardır". Büyük ölçekte bu, ancak tekelci kapitalizmle birlikte başlamıştır.

• Tekelci kapitalizm, tekelci dönem öncesinin küçük burjuvazisi gibi, toplumdaki kutuplaşmış yapıyla uyumu pek kolay kestirilemeyen ve işçi sınıfının formel tanımıyla tam bağdaşmayan, çalışan nüfus içindeki oranı küçümsenmeyecek bir kitle yaratmıştır. Ne var ki, geniş olarak varlığını yitirmiş bulunan 'eski' orta sınıfın tersine bu kitle, işçi sınıfının formel tanımıyla giderek artan bir uyum göstermektedir. "İşçi sınıfı gibi, ekonomik olarak ve işinde bağımsız değildir, sermaye ve sermayenin kolları tarafından istihdam edilir, işi dışında emek sürecine katılamaz veya üretim araçlarıyla ilişkili giremez ve varlığını sürdürebilmesi için sermaye karşısında emeğini durmaksızın yenilemek zorundadır. Çalışanların bu kesimi mühendislik kadrolarını, teknik ve bilimsel kadroları, yönetim ve gözetime bağlı alt kademeleri, pazarlama, maliye, örgütsel yönetim gibi alanlarda olduğu kadar endüstri dışında, hastanelerde, okullarda, siyasi yönetim organlarında ve benzeri yerlerde görevli önemli sayıdaki uzman ve 'meslek sahipleri'ni kapsamaktadır."

• Korporasyonların üst-yöneticileri, "yönetimin tepesindeki yerleriyle,

sahip oldukları yatırım paylarıyla, bağımsız karar yetkileriyle, emek sürecinin hiyerarşisi içindeki yerleriyle, kapitalist çevreler içindeki durumlarıyla ve bunlara benzeyen diğer özellikleriyle endüstrinin hükümdarlarıdır; profesyonel' olarak sermaye adına davranırlar ve kendileri de sermayeyi temsil eden sınıfın bir bölümünü oluştururlar". Adlarının üretim içindeki işçilerle, büro görevlileriyle ve hademelerle birlikte aynı bordroda yer alması onları karar ve kumanda gücünden alıkoymaz.

- Üst-yöneticiler işçilere kıyasla tam aksi olan ucun temsilcileridirler, işçilerle üst-yöneticilerin belirlediği bu iki uç arasında bir yanıyla yöneticinin, diğer yanıyla işçinin özelliklerini paylaşan ara kategoriler yer alır. Bu kategoriler üyelerinin kademelenmesinde otorite ve teknik uzmanlık başta gelen iki öğedir. Kapitalist korporasyon içinde otoritenin ve uzmanlığın orta kademelerdeki temsilcileri kaçınılmaz olarak sorumluluğa ortaklırlar ve durumları en iyi, onlara kumanda eden üstlerindeki yönetim gücüyle ve denetimine, yönetimine katıldıkları altlarındaki emek kitlesiyle olan ilişkileriyle belirlenebilir. Orta kademelerdekilere yapılan ödemelerin büyüklüğü de önemlidir. Çünkü belirli bir noktadan sonra bu ödemeler sadece değişimin sonucu olan işgücünün para karşılığını değil, korporasyonun kumandanlarına yapılan ödemeler gibi, korporasyon içinde üretilmiş olan artıktan bir payı da kapsarlar. Amaç, çok küçük de olsa bu payı alanların korporasyonun başarıya da başarısızlıklarının sorumluluğuna ortak edilmesidir. Aynı amaç, kumanda yetkisinin getirdiği ayrıcalıkların, yani iş garantisi, yarı-bağımsız çalışma tarzı, başkalarının emeği üzerinde bir otoriteye sahip olma, işe alma ve işten çıkartma yetkisi, v.b. ayrıcalıkların paylaşıldığı her durum için geçerlidir.

- 'Eski' orta sınıfın üyeleri ne kapitalistin, ne de işçinin belirleyici niteliklerine sahiptirler; sermayenin birikimi süreci içinde doğrudan bir rol taşımazlardı. Onları kutuplaşmış yapı dışında, ara, 'orta' bir yere oturtan bu özellikleriydi. Oysa burada ele alınan tabakanın kapitalistler ve işçiler arasındaki yerini belirleyen sermayenin büyüme süreci dışında kalması değil, aksine bu sürece bağlı olarak özelliklerini her iki yandan almasıdır. Ancak bu tabakaya ait olan ve kitlesel karaktere bürünen uğraşlarda kendini gittikçe çok daha güçlü olarak belli eden proleter özelliklerdir. Teknisyenlik, mühendislik, öğretmenlik, hemşirelik, muhasiplik, alt-kademe yönetim ve gözetim uğraşları hep bu tür uğraşların örnekleridirler. Bu uğraşları dolduran kitlelerin işgüçleri, işgücü pazarında, onun bir parçası olarak yer alır ve pazarın tüm özelliklerini kazanır. Ücret düzeylerini baskı altında tutacak yedek bir işsizler ordusunun varlığı da bu özellikler arasındadır. Öte yandan, herhangi bir uzmanlık dalının kitlesel bir karaktere bürünmesiyle birlikte rasyonalizasyon bu uzmanlık dalında da uygulanmaya başlanır. Örneğin, mühendisin başlıca işi tasarımıdır; ancak bu bile, eğer tasarlanacak proje yeterli bir büyüklüktüyse, işbölümünün kurallarına tabi olabilir. Nitekim, önceden mühendise ait olan işlevlerin bir bölümü artık elektronik cihazlara yüklenmiştir. Böylece bir yandan mühendisin işi sürekli olarak tek düze bir hale indirgenirken, diğer yandan işin bütünsel kavrayışı 'mühendislik yönetimi'nde (engineering management) merkezleştirilmiştir.

Üretici ve üretici olmayan emek ayrımı, Smith, Ricardo, Say, Mili, Storch, Rossi gibi 19. yüzyıl burjuva iktisatçıları arasında yoğun tartışmalara yol açan, farklı düşüncelerin ortaya atıldığı bir konu olmuştur. Marx, Kapital'in dördüncü cildi olarak hazırladığı "Artı Değer Teorileri"nde bu düşüncelerin inceleme ve eleştirisine geniş bir yer ayırmış, bu eseri yanında Grundrisse ve Kapital'de de

'üretici emek' kavramını belirleyen olgular üzerinde durmuştur. Üretici emek kavramının Marksist düşüncedeki yerine, işlevine, anlamına ilişkin bugün çok çeşitli yorumlar yapılmakta, birbirlerinden oldukça değişik tanımlara ulaşılmaktadır. Mandel'e göre "kullanım değerleri yaratması, bunları değişikliğe uğratması veya muhafaza etmesi, ya da gerçekleşmesi için teknik bakımdan gerekli olması", Lange'ye göre "doğrudan maddi nesnelere meydana getirmesi"; Poulantzas için "maddi üretime doğrudan katılarak artı-değer üretmesi"... üretici emeği belirleyen özelliktir. Baran ise üretici ve üretici olmayan emeğin 'sermaye açısından' değil de 'genel' olan bir açıklamasına girişmektedir: Üretici olmayan emek "ancak kapitalist sistemin koşulları ve ilişkileri içinde bir anlam kazanan ve rasyonel bir biçimde düzenlenmiş ekonomilerde bulunmayacak olan mal ve hizmetlerin üretilmesini sağlayan emekten meydana gelir"; "bu anlamda üretici olmayan emek sosyalist toplumun komünizm yolunda ilerlemesinde ortadan kalkmaya mecburdur... Tanımladığımız anlamda üretici olmayan emeğin ortadan kalkmasında ulaştığı düzeyin ... sosyalist bir toplumun komünizme doğru olan gelişmesinin en önemli göstergesini meydana getirdiği yargısına varılabilir." Üretici olan/olmayan emek ayrımına sınıf analizlerinde yüklenen rollerin çeşitliliği, bu rollerle tanımlanan toplumsal gruplara da yansımaktadır. Braverman de kitabının son bölümlerinden birinde üretici olan ve olmayan emek tartışmasına katılırken, Marx'ın hiç bir zaman toplumun sınıfsal yapısı yönünden üretici olan ve olmayan emekçiler arasında keskin bir ayrıma gitmediğini, üretici ve üretici olmayan emek arasında 'teknik' farklılıklar bulunmasına rağmen, temsil edildikleri kitleler arasında 'çarpıcı' bir çelişkinin bulunmadığını, dolayısıyla karşı karşıya getirilmemeleri gerektiğini öne sürmektedir:

- Üretici emeği Marx, esas olarak, sermaye için meta değeri, dolayısıyla artı-değer üreten emek olarak tanımlamıştır. Sermaye ile değişime girmeyen emek bu tanımın dışındadır. Bu tanıma göre kendi başına çalışan zanaatkar, esnaf, çiftçi, v.b. -üretici değildir, çünkü emekleri sermaye ile değişime girmez ve sermayenin büyümesine doğrudan katılmaz. "Bu tanımın emeğin belirli bir kullanıma uyumluluğu, hatta somut biçimi ile herhangi bir ilişkisinin olmadığı açıktır. Toplumsal biçimine bağlı olarak aynı emek üretici olabilir ya da olmayabilir."

- "Emeğin toplumsal biçiminin kapitalist açısından üretici olmayandan üretici olana doğru değişimi, kendi başına çalışmanın kapitalist toplumdaki çalışmaya, basit meta üretiminin kapitalist meta üretimine, kişiler arasındaki ilişkilerin şeyler arasındaki ilişkilere, üreticilerin dağınık olduğu bir toplumun üreticilerin kapitalist yapı içinde birleşik olduğu bir topluma dönüşümü demektir." "Üretici olmayan emeğin, kapitalistin artı-değer elde etme amacı bakımından üretici olan emeğe dönüşmesi, kapitalist toplumun yaratılış sürecini ortaya koyar."

- Emek, kapitalist üretim tarzı dışında yer aldığı için veya bu tarz içinde yer almasına rağmen, kapitalist tarafından, birikimin gerçekleştirilebilmesi yolunda üretici olmayan işlerde kullanıldığı için üretici olmayabilir. Bu son durumda da üretici değildir çünkü artı-değer miktarını zerre kadar artırmaz. Yukarıda açıklanan kapitalist yönünden üretici olmayan emeğin üretici olana dönüşümü, sadece sermayenin yönetimi ve denetimi dışındaki üretici olmayan emeğin kayboluşunu ortaya koyar. Ancak, böyle bir kayboluş yanında, üretici olmayan emek bu kez sermayenin yönetimi ve denetimi altında büyür. Sermayenin yönetimi ve denetimi dışında kalması nedeniyle

üretici olmayan emek giderek kaybolurken, sermayenin yönetim ve denetim çemberi içinde bulunan ve artı-değer yaratmaması nedeniyle üretici olmayan emek giderek büyür. Ticaret ve maliye alanlarındaki ve maddi üretim yapan kapitalist bir işletmedeki yönetim sistemi içinde yer alan emek bu sonuncusunu oluşturur.

- Erken dönemlerde, sermaye sahibine sermayesinin dolaşımında, kârının gerçekleşmesinde, yönetim ve denetimde yardımcı olan ve işletme içinde üretici olmayan emeği temsil eden az sayıdaki kişi ayrıcalıklı bir tabaka oluştururdu. Bu durum bugün değişmiştir, işletme içinde üretici olmayan emeğin yayıldığı uğraşlar, sermaye sahibiyle yakından ilişkili, dar, ayrıcalıklı uğraşlar olmaktan çıkarak kitlesel bir karakter kazanmış, geniş bölümler içinde örgütlendirilmiş, hatta kendi başına bir bütün oluşturan, ayrı 'endüstriler' içinde toplanmıştır. Şimdi bu uğraşları, çalışma koşulları genellikle üretim içindekilere benzer ücretli işçi orduları doldurmuştur.
- Görülüyor ki, çağdaş işletme içinde ve böyle işletmelerde çalışan kitleler yönünden, üretici ve üretici olmayan emek ayrımı, proletarya ile orta sınıf arasındaki ayrımı açıklamak bakımından artık önemini yitirmiştir. Ayrıca, kapitalizmin toplumsal yapısı söz konusu olduğunda Marx, üretici ve üretici olmayan işçiler arasında hiç bir zaman keskin bir ayrım yapmamıştır. Marx, hem üretimdeki işçileri, hem ticaret alanında çalışanları ücretli işçi olarak adlandırmıştır.

İŞÇİ SINIFI VE BİLİMSEL-TEKNİK İŞÇİLER

A. Gorz, yakın zamana kadar Marksistlerce tartışmaksızın kabul edilen, üretim ilişkilerinin üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi tarafından belirlendiğini varsayan düşüncelere karşı çıkıyor. Bu düşüncelere göre, kapitalizm olgunlaştıkça sosyalist toplum tarafından devralınabilecek maddi bir temel oluşturmaktadır. Kapitalist üretim ilişkileri tarafından gelişmeleri kösteklenen ve baskı altında tutulan üretici güçler, kapitalist devletin ve kapitalist toplumsal ilişkilerin üst-yapıda parçalanmasıyla, bir hamlede, toplumsal-ekonomik gelişme için büyük potansiyel olanaklar sağlayacaklardır. Gelişmiş kapitalist toplumlardaki üretici güçlerin gelişimi sosyalizme geçişi mümkün kılmakla kalmaz, aynı zamanda bu geçişi tarihsel bir zorunluluk durumuna getiren düzeye ulaşır. Bu düzey ne kadar yüksek olursa sosyalizmin kuruluşu da o kadar kolaylaşacaktır. Gorz, karşı çıktığı bu türden düşüncelerin, basit yaklaşımlarla Marx'ın üretici güçlerle üretimin toplumsal ilişkileri arasındaki çelişkiye ilişkin tezine dayandırıldığını belirterek "artık, üretim ilişkilerinin üretici güçler tarafından biçimlendirildiğini ve üretici güçlerin özerkliğinin, onların kapitalist üretim ilişkileriyle kendiliğinden çelişkiye girmesi için yeterli olduğunu" varsayamayacağımızı savunmaktadır. "Son yirmi yıldaki gelişmeler, aksine, üretici güçlerin kapitalist üretim ilişkileri tarafından biçimlendirildiği sonucuna götürmektedir. Kapitalist üretim ilişkilerinin üretici güçler üzerindeki izi öylesine derindir ki, üretici güçlerin sadece kullanım ve amaçlarında değil, asıl onların öz yapısında radikal bir değişim gerçekleştirilmediği sürece üretim ilişkilerini değiştirme girişimleri başarısız kalacaktır." Gorz'un 'bilimsel ve teknik işçiler'in toplumsal konumlarını açıklama çabası, bir yanıyla yukardaki temel düşüncesini kanıtlandırma çabasıdır da. Gorz'un görüşü, sermayenin birikimi ve kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi süreçlerindeki işlevlerini çözümlenmeden, 'teknik ve bilimsel emeğin', gelişmiş kapitalist toplumun sınıf yapısı içindeki konumunun belirlenemeyeceğidir.

Teknisyenlerin, mühendislerin, araştırmacıların, işçi sınıfının mı yoksa orta

sınıfın mı üyesi oldukları tartışması şu sorulara dayandırılmalıdır: (1) (a) Bizatihi maddi üretim süreci mi bu kesimin işlevlerini gerektirmektedir? Yoksa (b) sermayenin üretim ve iş sürecini yukarıdan denetleme ve yönetme kaygısı mı? (2) (a) Teknisyenlerin, mühendislerin, v.b. işlevlerini gerektiren üretim teknolojisinde mümkün olan en yüksek verimi sağlama kaygısı mıdır? Yoksa (b) bu kaygı, toplumsal teknoloji, yani işgücünü disiplin altında ve hiyerarşik bölünmüşlüğü içinde tutma kaygısından sonra mı gelmektedir? (3) (a) Teknik bilgi ve hünerin mevcut tanımı, esas olarak teknik işbölümü tarafından belirlenmesi dolayısıyla bilimsel ve ideolojik tarafsızlığa mı dayanmaktadır? Yoksa (b) bu tanım esas olarak toplumsal işbölümünden kaynaklanması dolayısıyla toplumsal ve ideolojik karakterde midir?

• Günümüzde gelişmiş kapitalist toplumlarda görülen "bilimsel ve teknik bilginin, yetişkinliğin ve kadroların tipi, büyük oranda tekelci büyümenin özgül yönelimlerine ve önceliklerine göre işlevsellik arz eder. Bu tip bilimsel ve teknik kadrolar, kitlelerin daha temel toplumsal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamaya eğilen bir toplumda büyük ölçüde pek yararlı olamayacaklardır." Çünkü sahip oldukları türden bilgiler, yaşam niteliğini geliştirmek ve kitlelerin kendi kaderlerini kendi ellerine almalarına yardımcı olmak için ihtiyaç duyulanlarla ilişkili değildir.

• Günümüzde bilimsel ve teknik bilgi, büyük ölçüde kitlelerin yaşamları ve ihtiyaçlarıyla ilişkisiz olmanın yanında, kültürel ve semantik bakımlardan genel anlaşılabilir kültür -halk kültürü- ve bilinen dilden de kopartılmıştır. Bilim ve teknolojinin her alanı dar sınırlar içinde uzmanlaşmış bir alt-kültürü oluşturur. Bu alt-kültürlerden hiç biri başlı başına, ötekilerden bağımsız olarak bir anlamı, işlevi, kullanılabilirliği yoktur. Teknik ve bilimsel kültürün parçalı ve yaşamdan, halkın genel kültüründen kopuk olması doğaldır çünkü ilişkili olduğu nesnenin (yani üretim süreçlerinin ve araçlarının) kendisi halktan yabancılaşmıştır. Bu olgulardan anlaşılacağı gibi, teknik ve bilimsel kültür ve yetişkinlik, entelektüel olanlar dahil tüm işçileri, sistemin işleyişinin ve genel amaçlarının özüne yönelen kavrayışlardan yoksun kılan bir toplumsal işbölümünün açık izini taşır. Ancak 'teknik ve bilimsel işçiler', üretim sürecine ne ölçüde yabancılaşmış bir konumda olurlarsa olsun, işçi sınıfı, başka deyişle üretici işçiler sınıfı içinde görülemezler.

• "İmalat endüstrisinde teknik işçilerin işlevini anlayabilmek için hem teknik hem de ideolojik rolleri olduğunu görmemiz gerekir. Teknik işçiler sadece üretimi önceden kararlaştırılmış belirli standartlar düzeyinde tutmakla görevlendirilmemişlerdir; bunun yanında ve esas olarak işgücünün hiyerarşik yapısını korumak ve kapitalist toplumsal ilişkileri sürdürmekle, yani, üreticileri ürüne ve üretim sürecine yabancılaşmış bir konumda tutmakla görevlendirilmişlerdir."

• Neden kapitalizm, işin ayrıntılı bölünmesine dayanan, işgücünün hiyerarşik örgütlenmesini ve kol emeğinin, teknik ve entelektüel emeğin hiyerarşik bir yapıda birbirlerinden ayrılmasını gerektiren bir teknolojinin gelişmesini teşvik etmiştir? Neden 'rasyonelleştirme' ve 'modernleştirme' yoluyla, hüner gerektirenler yerine, hüner gerektirmeyen ve sürekli tekrar eden parça-işler geçirilmekte, işçilerin yeteneklerinin büyük bölümü atıllaştırılmakta ve onların düşünmeleri, zihinsel gelişmeleri engellenmektedir? Bu sorulara yanıt olarak gösterilen nedenler genellikle (1) dar uzmanlaşmanın daha az hüner ve eğitim gerektirmesi, (2) sürekli tekrar eden işlerin işçilerin daha hızlı ve verimli çalışmalarını sağlamasıdır. Oysa tek temel neden, "hiyerarşik işbölümünün işçilerin iş süreci üzerindeki etkinliklerini yıkması ve patronların (ya da

temsilcilerinin) işgücü üzerindeki denetim gücünü azamileştirmesidir... Kapitalist işbölümü zorlanmış emek üzerinde yükselen bir sistem için işlevseldir ve bu nedenle işçilerin onaylarına ve işbirliğine değil, ancak parça işin tekrarına dayalı örgütlenme tarzına ve işin hiyerarşik denetimine yaslanabilir." Hünerin asgarileştirilmesi, işçilerin bağımlılığını ve yönetilebilirliğini azamileştirdiği ve teknik işbölümü içinde toplumsal işbölümünü yansıttığı içindir ki kapitalist yönetimin (management) tutarlı olarak sürdürdüğü bir siyaset olmuştur.

- İmalat endüstrisi alanında çalışan teknisyenler ve mühendisler, kapitalist işbölümünün gerektirdiği, iş süreçlerinin parçalı ve hiyerarşik yapısının gerçekleştirilmesi, sürdürülmesi ve geliştirilmesi için anahtar durumdaki araçlardır. "Rolleri, mekanik süreçlerin canlı emek üzerindeki egemenliğini kollamak, böylece her işçiden azami emeğin ve artı değer elde edilmesini sağlamak; iş süreçlerinin gerektirdiği teknik ve entelektüel hünerleri tekelleştirerek işçileri niteliksizleştirmektir. Kol işiyle entelektüel iş, düşünme ile uygulama arasındaki ayrıma onlar vücut verirler. Önemli ekonomik, toplumsal ve kültürel ayrıcalıklara sahiptirler." Onların da kapitalist işbölümüne tabi olmaları, kapitalist işbölümünün bir bakımdan ürünü, diğer bakımdan kurbanı olmaları, bu rollerini ve böyle bir işbölümünden çıkar sağlama durumlarını ortadan kaldırmaz.

. Mühendis ve teknisyenlerin üretici işçileri yönetim, gözetim, denetim altında tuttukları ve kumanda ettikleri imalat endüstrisi alanındaki durumlarıyla bir işletmede çalışanların büyük çoğunluğunu oluşturdukları, tekrarlayan, rutin işler gördükleri ve üretici işçiler üzerinde herhangi bir otoritelerinin ve hiyerarşik ayrıcalıklarının olmadığı "bilim endüstrisi" alanındaki durumlarını birbirinden ayırt etmek gerekir.

- Bilimin de bir üretici güç olması 'keşfedildikten' sonra, bilgi üretimi de herhangi bir mal üretimindeki aynı işbölümü esaslarına göre örgütlenildi. "Araştırmanın endüstrileştirilmesi, bilimsel çalışmayı da aşırı bir uzmanlaşmaya, bölünmeye götürdü." Bilimsel çalışma ve araştırma işi de maddi üretim alanındaki aynı kurallara göre parçalara bölündü. Herhangi bir parça üzerinde uzmanlaşmış olanların çalışmaları tek başına hiçbir değer taşıyor, ancak işbölümünün hiyerarşik kademelenmesi içinde diğer parça alanlardaki çalışmalarla bir araya getirildiğinde bir anlam ifade ediyordu. 'Bilim endüstrisi'nde, "bilimsel çalışma gücünün egemenlik ve denetim altına alınması, sermaye için en az diğer malların üretiminde olduğu kadar önem taşıyordu."

- Ne var ki, kapitalist işbölümünün bilimsel çalışma-araştırma üzerinde de egemen olmasından kalkarak, 'bilim endüstrisi'nde istihdam edilen teknisyenlerin, mühendislerin toplumsal konumlarının proletarya ile özdeşleştiği yargısına varılamaz. Öte yandan, 'entelektüel işçiler'in başkaldırma ve direniş eylemleriyle proletaryanın mücadelesi ile kaynaştıkları ve bu eylemlerin onların proleterleşmiş olduklarını kanıtladığı biçimindeki değerlendirmeler de aceleci, sağlıksız değerlendirmelerdir. Çünkü 'entelektüel işçiler'in eylemleri önceleri sahip oldukları ve orta sınıf statülerini karşılayan ayrıcalıkların bazılarının yeniden kazanılması talepleriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Onun için, 'entelektüel işçiler'in direniş hareketlerinden, anti-kapitalist ve proletaryaya özgü değil de, daha çok anti-teknelci ve korporatist hareketler olarak söz edilebilir. Bu durumun açıklığa kavuşturulması için bilimin ve eğitim sisteminin karakterine eğilmek gerekir.

- "Bilim, egemen sınıf tarafından, onun çıkarları doğrultusunda ve

egemenliğiyle uyumlu, bu egemenliği yeniden üretecek ve güçlendirecek" bir tarzda biçimlendirilmiş ve geliştirilmiştir. Toplumda dolaylı da olsa başvuru bilimsellik ölçütü, bilgi ve yetişkinliğin akademik kurumlarda edinilmiş olmasıdır. Kapitalizm için bir anlam taşımadığı sürece, kapitalist üretim ilişkileri içinde ortaya çıkmayan her türlü bilginin, yeteneğin bilimselliği yadsınır. Bilimsellik niteliği sadece akademik kurumlarda yetişenlerin, 'diplomalıların düşüncelerine, eylemlerine yakıştırılır; daha üst düzeyde bir yetişkinlik gösterecekler de, kendi kendini yetiştirenlerin durumuyla bilimsellik bağdaştırılmaz. Nedeni, akademik kurumlar dışında edinilen bilgi ve yetişkinliğin egemen kültür kategorisine girmemesi ve kapitalist sistemdeki hiyerarşik işbölümü sürecinin dışına düşmesidir. "Üretimde, toplumun her kesiminde ve her düzeyde uzmanın tekeli, otoritesini ve ayrıcalıklarını sürdürmek gerekir. Bu da 'bilim'in ve otoritenin tevdi edilebileceği kişilerin özel olarak, kapitalist çıkarlar doğrultusunda seçilip yetiştirilmesini gerekli kılar. İşte bu toplumsal seçim de eğitim sistemiyle garantiye alınır. Ne kadar gizlenmeye çalışılırsa çalışılırsa, eğitim sisteminin amacı, toplumda otoriteyi üstlenecek kişileri yetiştirmek, toplumsal yapıyı, kurulu düzeni ayakta tutmaktan başka birşey değildir. Eğer otoriteye boyun eğmiyorsanız ve otoriteyi başkaları üzerinde kullanmayı reddediyorsanız size bilim yolu kapanmıştır." Eğitim sistemi toplumsal hiyerarşiyi gerçekleştirmede önemli bir araçtır. Teknisyenler ve mühendisler, onları toplumsal hiyerarşi ve işbölümü içinde beklentileri olan belirli bir konuma getirecek işler için eğitilirler. İşte bütün bu nedenlerdir ki, 'entelektüel işçiler'le proletarya arasında bir bütünleşme gerçekleşmez.

. 'Bilimsel ve teknik işçilerin kol işçileriyle ideolojik, siyasal birliğe, eylem birliğine yönlendirilmeleri için atılacak ilk adım, onlara araştırma, eğitim, endüstri alanlarında daha geniş ve daha üstün koşullarla iş imkânları talep etmek olmamalıdır. Yönetimin hiyerarşik yapısına dokunmayan özyönetim uygulamalarından yana, sosyalist bir özden yoksun, 'teknokratik' çizgideki talepler de olmamalıdır. "Hayır; radikalleşme yolunda ilk adım bilimin niteliğini, önem ve yerini bugünkü uygulama biçimiyle reddetmek, dolayısıyla da bilim işçilerinin toplumda oynadığı rolü reddetmek olmalıdır."

• Nasıl reddetme? "İlke olarak mesleğe bağlı bilim tekeli reddederek, bilimi halkın denetimine sokmak için mücadele vererek." Özel bilgilerin, hünerlerin 'toplumsallaştırılması', yani, sahip olunan bilgilerin yaygınlaştırılması, bir azınlığın ayrıcalığı olmaktan çıkarılması yollarının, araçlarının arayışı çabasına girerek; kapitalist toplumsal işbölümü içerisindeki uzmanlıklara, mesleklere atfedilen hiyerarşik güç yapısındaki konumlara, toplumsal ayrıcalıklara karşı çıkarak.

• "Eğer bilimsel ve teknik işçiler üretici işçiler üzerindeki baskı ve ezme işlevlerini tanımazlıktan gelirlerse, bunun böyle olduğunu kabul etmezlerse, aralarında bir eylem birliğinin gerçekleşmesi de olanaksızdır ... Var olan işbölümünün sınıfsal niteliğine gözlerini kapayanlar, ne sosyalist toplumun ne olabileceğini düşünebilirler ve ne de böyle bir toplum için mücadele verebilirler. Bunlar olsa olsa teknokratik bir toplum düşünebilirler, kimilerinin devlet sosyalizmi, kimilerinin devlet kapitalizmi dediği şey."

TÜRKİYE'DE MÜHENDİSLER-MİMARLAR: BAZI HİPOTEZLER

Mühendisler, mimarlar, onları toplumda diğerlerinden farklı bir toplumsal grup olarak ayırt edebilecek ve kendi içlerinde genelleştirilebilecek ortak toplumsal özelliklere sahip değildirlere. Ekonomik ilişkiler içinde farklı

konumlarda, hatta farklı üretim tarzlarına bağlı olarak yer alırlar. Üretimin belirli alanlarında sermayenin birikimi, süregelen ekonomik ilişkilerde temel bir değişim, bir sıçrama yaratacak, egemen üretim tarzının kapsamı dışındaki ilişkilere son verecek bir ölçüğe erişmemiştir. Bu ilişkiler bütünüyle 'kalıntı' olarak nitelendirilemez; bir çok marjinal alanda, kapitalistleşmenin özgün yapısına bağlı olarak, böyle ilişkilerin 'yeniden üretildiği' gözlemlenebilir. Zanaatkârınkini andıran bu ilişkilerin, birikim sürecinin etkisi dışında 'bağımsız' olarak varlıklarını sürdürebilmeleri elbette söz konusu değildir; önemli bir bölümü bu sürecin doğrudan denetimi altında gelişir ve biçimlenir. Mimar ve mühendislerin bir bölümü böyle zanaatkarca ilişkiler içinde faaliyetlerini sürdürürler. Kapitalist toplumda birleşme değil, ayrılma, üretim araçlarının emekçiden ayrılıp emeğin karşısına bağımsız bir güç olarak, sermaye durumunda dikilmesi, olağandır. Sermayenin birikimi sürecinde küçük üretimin, küçük sermayenin, küçük işletmenin varlık koşullarını giderek ortadan kaldırması ve üretimin her alanında emek sürecinin kapitalist örgütlenişini gerçekleştirmesi egemen olan eğilimdir. Ancak, egemen olan tarz, farklı, önceki bir tarzın kapsamındaki ilişkilerle bir arada var olabilir ve egemen eğilime rağmen, üretimin belirli alanlarında bu tür ilişkiler yaygın olabilir. Bu birlikte varoluşun koşulları, biçimlenişi, varoluş süresi, v.b. bağımlı bir ülkede bağımlılık ilişkileri tarafından belirlenir. Dolayısıyla metropollerdeki kapitalist gelişme modellerini yansıtmaz. Kaldı ki, bu modellerin de küçük üretimin yok oluşunun kesin bir 'son'a ulaştığı saf tekelci modeller halini alması mümkün değildir. Mimarlık, mühendislik bürolarında yaygın olan ilişkiler bu genellik içinde belirlenir ve bu genellik içinde açıklanabilir. Küçük mühendislik ve mimarlık bürolarındaki üretim süreci, kapitalist bir sürecin özelliklerinden çok, bir zanaatkârının özelliklerini taşır. Bu büroların büyük bir bölümünde ücretli bir mimar veya mühendis, gene önemli bir bölümünde herhangi bir ücretli yoktur. Büro sahibinin emeği belirleyicidir. Büro sahibi, üretim araçlarının sahibi olarak hem bir kapitalist, hem de kendi kendinin ücretli işçisidir. Kendi üretim araçları ile çalışarak kendi işgücünü yeniden ürettiği gibi, yarattığı artı-değerin bir bölümüne de sahip çıkar. Sermayesi modern sermayeden çok, bir zanaatkarın zanaat için gerekli araçlarından, işyerinden, v.b. oluşan doğal sermayesi özelliğindedir. Büroların çoğunluğunda bir sermaye birikimi oluşmaz; işyerinde kapitalist işbölümünden eser yoktur. Bir ya da birkaç ücretlinin varlığı, kendi başına, bu durumda temelden bir değişimi belirlemez. Küçük mühendislik, mimarlık bürolarının 70'li yıllara kadarki gelişme, bu yıllarda özellikle yapı üretiminde gerçekleşen büyük şirketleşmeler, bununla birlikte modern teknolojilerin ithali ve geleneksel yöntemlerin etkinliğinin kırılmasıyla düşmeye başlamıştır. Bu durum, küçük büroların yenilerinin kurulmasına set çekerken, mevcut olanların yaşamları üzerindeki baskıyı artırmakta, kendi içlerinde zaten varolan rekabeti şiddetlendirmekte, ücretlileri ve büro sahiplerini daha güç ekonomik koşullara zorlamakta, öte yandan ücretlileşmeyi belirgin bir duruma sokmaktadır. Faaliyet alanlarında sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasının tehdi altındaki küçük büroların ayakta kalabilmelerinin bir koşulu da nitelikli veya yarı-nitelikli ama ucuz bir işgücü pazarının varlığıdır. Bu pazarda yer alanlar, işsizlikle, küçük buralardaki düşük ücretli işler arasında gidip gelen genellikle yeni mezunlardan oluşur. Küçük bürolarda işlerin düzensizliği, sürekli bir ücretli kadrosunun varlığını önler. Bu buralardaki ücretlilerin bir bölümü çalışma yasaları dışında istihdam edilirler. Mesleki öğrenimleriyle kazanılmış olduğu

varsayılan niteliklerle bir ilintisi olmayan görevler üstlenebilirler. Ücretlilerin küçük ve dağınık birimlere yayılmaları, bu birimlerde yaygın olan ekonomik ilişkilerin gösterdiği özellikler ve bunun ücretliyle büro sahibi arasındaki ilişkiye ve bilinçlerine yansması sendikalaşmayı ve etkili bir ekonomik mücadeleyi engeller. Esas olarak sermaye birikiminin yeterli bir ölçüğe ulaşmaması nedeniyle, emek sürecinin kapitalist örgütlenişinin henüz yerleşmediği, zanaatkârlık ilişkilerinin önemli ölçüde korunduğu bir alan yapı üretimidir. Küçük büro sahipliğinin ve böyle bürolardaki ücretli çalışmanın en çok yapı üretimiyle doğrudan ilgili olan mimarlar ve inşaat, elektrik, makine mühendisleri arasında gözlenmesi tesadüfi değildir. Yapı üretimi, kapitalist ülkelerin hemen hepsinde, ürünün niteliği, pazarın karakteri, üretimin toprak üzerindeki mülkiyet ilişkilerince koşullandırılması, v.b. nedenlerle tekelleşmenin en geç ve zayıf gerçekleştiği, üretim süreçlerinin 'modernleştirilmesi'nin geciktiği bir alan olmuştur. Mimarlık, yapı teknikleriyle sıkı bağları, tarihinin köklülüğü, yapı üretimiyle mesleğin kendine özgü bağları ve dolayısıyla geleneksel karakterini korumaya eğilimi nedenleriyle söz konusu ilişkilerin daha güçlü olarak kendim belli ettiği bir alandır. Üretimin belirli alanlarında bilimin sistemli olarak uygulanması henüz gerçekleşmemiştir. Üretime yön veren, bilimden ayrı olarak varlığını koruyan tekniklerdir; bilim bu alanlarda henüz bir üretici güç olarak etkili değildir. Dolayısıyla bilimin üretime uygulanışının bir aracısı olan mühendis bu alanlarda işlevini yerine getiremez ve işlevi henüz mühendisin yerinin oluşmadığı üretici güçlerin mevcut gelişme düzenine uyarlanır. Modern mühendislik 19. yüzyılın ortalarından başlayarak olgunlaşmıştır. Sermayenin bilim üzerinde ve bilimin de üretim süreci üzerinde tam egemenliklerini kurmalarından önceki dönemde, bilimin gelişmesinde edilgen, alıcı yan ağır basıyordu. Bu dönemde, zanaatkârlıktan edinilen bilgilerin sistemleştirilmesine çaba gösteriliyor ve zanaatkarlıkla mühendislik iç içe geliyordu; geleneksel el emeğine dayanan teknik ögenin rolü daha baskındı. Bilimin önderliği ele geçirmesi, doğa bilimleri öğreniminin atölyeler ve zanaatkar derneklerinin dışında, modern üniversiteler içinde örgütlenmesiyle birlikte 20. yüzyılın hemen arifesinde gerçekleşmiştir. Mühendis, bağımsız üreticinin, zanaatkarın yitirdiği tüm zihinsel işlevleri devralan, adeta onun bir mirasçısı olarak bu dönemde doğmuştur. Modern mühendisler kara ve kol emeği arasındaki kopuşun aracı ve sonucudurlar. Kendi zihinsel faaliyetlerinin de parça süreçler halinde ayrıntılaşmasıyla, emek süreçlerinin bütünlüğü üzerindeki zihinsel denetimlerini yitirerek bu kopuşu kendi içlerinde de yaşarlar. Maddi üretim alanındaki modern bir kapitalist işletmede ücretli olan mühendis üreticidir. Emeğin niteliğinin ve işgücünün değerinin farklılıklar göstermesi, bir üretim sürecinin sonuç ürününün bütün bu değişik niteliklerdeki emeğin ortak ürünü olması durumunu ortadan kaldırmaz. O halde, mühendisin emeği, salt işyerinin işbölümü içindeki özel yerinden ve bununla uyumlu niteliğinden hareket edilerek artı-değerin yaratılması dışında görülemez ve üretici olmayan kategorisinde tanımlanamaz. Ancak kendi başına, ücretli ve üretici olması, onun toplumsal belirlenimini açıklamakta yeterli değildir. Mühendislik, sermayeye ait olan ve sermayeye özgü özellikler taşıyan yönetim ve denetim işlevinin gerçekleştirildiği otoriter yönetim yapısıyla bütünlenir. Mühendis, sermaye adına emir ve kumanda yetkisine sahiptir, işyerinde, kafa ve kol emeği kutuplaşması içinde kafa emeğini temsil eder. Ancak bu kutuplaşmayı şiddetlendiren, ayrıntıda işbölümünün kafa emeğine de uygulanması ve mühendislik faaliyetlerinin de makineleşmesi

sürecinde, bulunduğu kutuptan uzaklaşmaya başlar; mühendislik giderek kitlesel bir karakter kazanır. Kapitalist işletmelerde emek süreçlerinin örgütlenmesi, gelişmiş modellerine kıyasla önemli farklar gösterir. İşletme içi işbölümünde ayrıntılaşma çok daha geri durumdadır. Yönetim, henüz, çok sayıda uzmanın çalıştığı, çeşitli bölümleri ve alt-bölümleriyle geniş bir şebekeye yayılmış başlı başına bir örgüt durumunu kazanmamıştır ve kitlesel karaktere sahip bir yapıya bürünmemiştir. Yönetime bağlı mühendislik faaliyetleri dardır. Dolayısıyla işletme içindeki mühendislik faaliyetlerinin örgütlenişi de henüz kitlesel bir görünüm taşımaz. Sonuç; sermayeye ait yönetim ve denetim işlevleri büyük ölçüde ayrıcalıklı durumlarını koruduğu için, mühendis de bu ayrıcalıklardan yararlanır; sermayeye ait işlevleri temsil ederken etkinliğini yitirmemiştir, bu yönden sermayeyle bağı belirgindir. Devletin bir kapitalist olarak belirlediği üretim alanları dışında, devlet cihazında görevli olan mühendis bir bürokrat kimliğine bürünür. Doğrudan mesleğiyle ilgili öğeler onu bürokratik yapı içinde bir kademeye oturtmanın dışında ikincil kalır. Pek çok durumda mesleğiyle ilgili bilgilerin büyük bir bölümü, hatta tamamı görevini yürütmesi için gerekli değildir. Bir bürokratin özel işi ve buna bağlı olarak özel çıkarları, devletin işlevleri ve çıkarlarıyla uyumludur. Varlığı bürokrasinin kendi yer aldığı dalının varlığını belirler. Üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmaması, maaşı dışında bir gelirin bulunmaması ve bu gelirin düzeyinin büyük ölçüde üretim alanındaki ücretlere tabi olması, onun toplumsal ilişkiler ağı içindeki yerinin belirlenmesinde ağırlıklıdır. Ancak maddi üretim alanı dışında kaldığından, gelirini bir ücret ilişkisi içinde değil, bu alanda yaratılan değerlerin yeniden dağılımı sonucunda elde eder. Devlet görevlisi mühendisin, bir bürokrati tanımlayan belli başlı özelliklerden ve belirli bir toplumda bürokrasiye özgün karakterini kazandıran tarihi özelliklerden arınmış olduğunu varsaymak için temel bir gerekçe yoktur. Ancak mühendisler daha çok bu bürokratik yapı dışında, devletin üretim alanında kapitalist olarak belirlediği işletmelerde görev alırlar ve durumları kapitalist bir işletmedekinden esas olarak değişik sayılamaz. Mimarlar ve-mühendisler, toplumsal ilişkiler içindeki farklı konumları arasında egemen olan ücretlileşme doğrultusundaki gelişmeye rağmen, hâlâ, geniş denebilecek bir geçiş olanağına, toplumsal hareketliliğe sahiptirler. Mühendisin mesleki öğreniminde edinmiş olduğu bilgilerin önemli bir bölümü, ekonomik ilişkiler içinde boşlukta kalır, pratik karşılığını bulamaz. Çünkü öğrenimi, o ekonomik ilişkilerin gerçekteki durumuyla uyum içinde değildir. Öğrenimi, toplumsal ve teknik işbölümünün farklı bir örgütlenişine paralel bir eğitim modeli üzerine, ithal edilmiş bir model üzerine oturtulmuştur. Dolayısıyla, mevcut olan toplumsal ve teknik işbölümü içinde, edinmiş olduğu mesleki öğrenimle uyumlu bir konumu genellikle bulamaz. Teknoloji ithalinin bir sonucu da yabancı teknik uzmandır. Teknoloji, bir takım makineleri ifade etmez, bir üretim sürecini açıklar. Bir üretim sürecinin gerçekleşmesi, doğal olarak, o sürecin örgütlenişine, sürecin uygulandığı işbölümüne uyacak nitelikte işgücünü gerekli kılar, ithal edilen modern bir teknolojinin uygulanabilmesi için, özellikle üretim sürecine ilişkin zihinsel faaliyetlerin merkezileştiği yönetim örgütünde yer alabilecek ve ancak bu teknolojinin kaynağı olan ülkelerden sağlanabilecek belirli uzmanların, geçici dönemler için de olsa, istihdam edilmeleri zorunlu olur. İşsizlik kapitalist birikimin zorunlu bir ürünü ve ön koşuludur. Genel olarak, emekçi kitleleri işsizliğe zorlayan aynı nedenler, işgücü pazarıyla bütünleştikleri ölçüde, mimarları ve mühendisleri de 'yedek sanayi ordusu' içinde yer almaya zorlayan esas nedenlerdir. Mühendislerin ve

mimarların, mülksüzleşme, ücretleşme, toplumsal kutuplaşma dışında kalmaları düşünülemez. Ancak bu süreçlerin gerçekleşme ve etkinleşme koşulları ve süreleri, uluslararası işbölümüne bağlı olarak biçimlenen ekonomik ilişkilerin özgün yapısı içinde belirlenir.

Kapitalist toplumsal gelişmenin genel eğiliminin bazı 'yeni', 'orta', 'ara' toplumsal gruplar doğurma ve uzun dönemde bunları giderek genişletme doğrultusunda olduğu öncülünden hareket eden, mühendislerin de bunlardan birini oluşturduğunu veya bunlara dağıldığını belirten tezler, varolan toplumsal kutuplaşmayı özde yadsırlar. Kapitalist üretim süreçleri dışında üretimde bulunabilmeleri, kapitalist bir üretim sürecinde üretici olarak yer aldıklarında kafa emeğinin yönetim içindeki temsilcileri olmalarından gelen ayrıcalıklarını henüz yitirmemiş olmaları, devletin maddi üretim dışı faaliyetlerinde temsil edildiklerinde bir bürokrattan ayırt edilmemeleri, ayrıca, kapladıkları farklı konumlar arasında bir hareketliliğe sahip olmaları, mühendisler ve mimarlar arasında küçük burjuva ideolojisinin yaygın olmasını açıklayan başlıca faktörlerdir. Farklı toplumsal konumları, bir ölçüde, işçi sınıfı ve burjuvazinin düşüncelerinin oluşturduğu iki zıt kutup arasına yayılan küçük burjuva düşüncesinin geniş spektrumu içinde temsil edildikleri farklı çizgilerde yansır. Zihinsel ve bedensel faaliyetleri ve yapısıyla makinenin bir parçası halini almış ve özel işine zerrece ilgi duymayan ayrıntıda iş gören bir işçiye kıyasla, üretim süreçlerinin bütünsel kavrayışına sahip olan mühendis mesleğine ve özel işine bağlıdır. O, zanaatkarın mesleğine tutkunluğunun günümüzdeki simgesidir ve bu durumunu bir 'üstünlük' olarak değerlendirir.

TABLÖLÖR

TABLÖLÖR DİZİNİ

Ekonomik İlişkiler

A. Coğrafi Dağılım/Doğum Yeri/Cinsiyet/Evlilik

1. TMMOB Üyelerinin İllere Dağılımı
2. Yerleşmeler/Çalışma Biçimi (Kesimi)
3. Doğum Yeri
4. Doğum Yeri/Çalışma Biçimi (Kesimi)
5. Mezuniyet Yılı/Doğum Yeri
6. Cinsiyet
7. Cinsiyet/Çalışma Biçimi
8. Evlilik Durumu
9. Evli Olanlarda Eşin Çalışma Durumu

10. Geçimi Sağlanan Kişi Sayısı

11. Evlilik ve Eşin Çalışma Durumu/Geçimi Sağlanan Kişi Sayısı

B. Çalışma Biçimleri (Kesimleri)/Özgöl Görev

12. Odalar/Çalışma Biçimi (Kesimi)
13. Mezuniyet Yılı/Çalışma Biçimi (Kesimi)
14. Çalışma Biçimi (Kesimi)/Mezuniyet Yılı
15. Yüksek Öğrenim Kurumu Türü/Çalışma Biçimi (Kesimi)
16. Odalar/işteki Özgöl Görev
17. Çalışma Biçimi (Kesimi)/İşteki Özgöl Görev

C. Büro-Firma Sahipliği

18. Odalar/Büro-Firma Sahipliği-Ortaklığı

132 FORDİZMİN VE MÜHENDİSİN DÖNÜŞÜMÜ

19. Odalar/Yıllara Göre Büro-Firma Başına Ücretli Mimar-Mühendis Sayısı
20. Odalar/Büro-Firma İş Durumu
21. Büro-Firma İş Durumu/Aylık Net Gelir
22. Aylık Net Gelir/Büro-Firma İş Durumu
23. Odalar/Büro-Firma Kuruluş Yılı
24. Büro-Firma Kuruluş Yılı/Büro-Firma İş Durumu
25. Büro-Firma Kuruluş Yılı/Aylık Net Gelir
- D. Gelir.
26. Odalar/Çalışma Biçimlerine (Kesimlerine) Göre Aylık Net Gelir Ortalamaları
27. Odalar/Aylık Net Gelirlere Göre Dağılımı
28. Odalar/Çalışma Biçimi (Kesimi)/Aylık Net Gelirlere Göre Gelir Dağılımı
29. Odalar/Mezuniyet Yıllarına Göre Aylık Net Gelir Ortalamaları
30. Mezuniyet Yılı/Aylık Net Gelirlere Göre Gelir Dağılımı
31. Yüksek Öğrenim Kurumu Türü/Aylık Net Gelir
32. Aylık Net Gelir/Geçimi Sağlanan Kişi Sayısı
- 26.
- E. Mesleki Eğitim/Mesleki Uygulama
33. Odalar/Meslek Eğitimi Sırasında Edinilen Bilgi ve Becerilerin Kullanılma Ölçüsü
34. Odalar/Çalışma Biçimi (Kesimi)/Meslek Eğitimi Sırasında Edinilen Bilgi ve Becerilerin Kullanılma Ölçüsü
35. Mezuniyet Yılı/Meslek Eğitimi Sırasında Edinilen Bilgi ve Becerilerin Kullanılma Ölçüsü
36. Yüksek Öğrenim Kurumu Türü/Meslek Eğitimi Sırasında Edinilen Bilgi ve Becerilerin Kullanılma Ölçüsü
37. Odalar/Meslek Yönünden "İşin Tatminkârlığı"
38. Odalar/Çalışma Biçimi (Kesimi)/Meslek Yönünden "İşin Tatminkârlığı"
39. Mezuniyet Yılı/Meslek Yönünden "İşin Tatminkârlığı"
40. Odalar/Çocuğun Mesleğiyle İlgili Tercih
41. Çalışma Biçimi (Kesimi)/Çocuğun Mesleğiyle İlgili Tercih
42. Odalar/"Mesleği Uygulamada Örgütlenme Türü" Üzerine Görüş
43. Çalışma Biçimi (Kesimi)/"Mesleği Uygulamada Örgütlenme Türü" Üzerine Görüş
44. Mezuniyet Yılı/"Mesleği Uygulamada Örgütlenme Türü" Üzerine Görüş
- F. İş Değiştirme Arzusu
45. Odalar/Arzulanan Çalışma Biçimi (Kesimi)
46. Mevcut Çalışma Biçimi, (Kesimi)/Arzulanan Çalışma Biçimi (Kesimi)
47. Mezuniyet Yılı/Arzulanan Çalışma Biçimi (Kesimi)

\

TABLolar 133

- G. Yurtdışında Çalışma Arzusu
48. Odalar/Yurtdışında Çalışma Arzusu
49. Çalışma Biçimi (Kesimi)/Yurtdışında Çalışma Arzusu
50. Mezuniyet Yılı/Yurtdışında Çalışma Arzusu
- H. Meslek Dışı Çalışma

51. Odalar/Meslek Dışı Çalışma Durumu
52. Mezuniyet Yılı/Meslek Dışı Çalışma Durumu
53. Halen Meslek Dışı Çalışanların Daha Önce Meslek İçi Çalışma Durumları
54. Halen Meslek Dışı Çalışanların Daha Önce Meslek İçi Çalışma Biçimleri (Kesimleri)
55. Meslek Dışı Çalışanların Mevcut Çalışma Biçimi (Kesimi)
56. Meslek İçi ve Meslek Dışı Çalışanların Aylık Net Gelirlere Göre Gelir Dağılımı
- I. İşsizlik
57. Odalar/İşsizlik
58. Mezuniyet Yılı/İşsizlik
59. Yüksek Öğrenim Kurumu Türü/İşsizlik
60. Odalar/işsiz Kalınan Sürelere Göre İşsizlik
- 6 L./İşsizlik Nedeni" Üzerine Görüş
62. Çalışma Biçimi (Kesimi)/İşsizlik Nedeni" Üzerine Görüş
- J. Toplumsal Güvence
63. Odalar/Toplumsal Güvence Kurumu Üyeliği
64. Çalışma Biçimi (Kesimi)/Toplumsal Güvence Kurumu Üyeliği
- K. Sendikal Örgütlenme
65. Odalar/Sendikalılaşabilme Durumu
66. Odalar/Sendikalılaşabilecekler İçinde Sendikalılaşma
67. Odalar/Kesimlere Göre Sendikalılaşabilecekler İçinde Sendikalılaşma
68. Mezuniyet Yılı/Sendikalılaşabilecekler İçinde Sendikalılaşma
69. Sendikalılaşabilecekler İçinde Sendikalılaşma/Aylık Net Gelir
70. "Sendikal Örgütlenme Türü" Üzerine Görüş
71. Çalışma Biçimi (Kesimi)/"Sendikal Örgütlenme Türü" Üzerine Görüş
72. Sendikalılaşabilme Durumu/"Sendikal Örgütlenme Türü" Üzerine Görüş
- L. Baba Mesleği
73. Odalar/Baba Mesleği

134 FORDİZMİN VE MÜHENDİSİN DÖNÜŞÜMÜ

74. Çalışma Biçimi (Kesimi)/Baba Mesleği
75. Baba Mesleği/Çalışma Biçimi (Kesimi)
- Toplumsal Bilinç
- »
- A. Toplumsal Sınıf Üyeliği
76. "Toplumsal Sınıf Üyeliği" Üzerine Görüş
77. Çalışma Biçimi (Kesimi)/"Toplumsal Sınıf Üyeliği" Üzerine Görüş
78. Mezuniyet Yılı/"Toplumsal Sınıf Üyeliği" Üzerine Görüş
79. "Toplumsal Sınıf Üyeliği" Üzerine Görüş/Baba Mesleği
80. Baba Mesleği/"Toplumsal Sınıf Üyeliği" Üzerine Görüş
- B. "Sınıf Çelişikliği/Sınıf Güçbirliği"
81. "Sınıf Çelişikliği" Üzerine Görüş
82. Çalışma Biçimi (Kesimi)/"Sınıf Çelişikliği" Üzerine Görüş
83. Mezuniyet Yılı/"Sınıf Çelişikliği" Üzerine Görüş
84. Baba Mesleği/"Sınıf Çelişikliği" Üzerine Görüş
85. "Toplumsal Sınıf Üyeliği" Üzerine Görüş/"Sınıf Çelişikliği" Üzerine Görüş
86. "Sınıf Güçbirliği" Üzerine Görüş
87. Çalışma Biçimi (Kesimi)/"Sınıf Güçbirliği" Üzerine Görüş
88. Mezuniyet Yılı/"Sınıf Güçbirliği" Üzerine Görüş

89. Baba Mesleği/"Sınıf Güçbirliği" Üzerine Görüş
90. "Toplumsal Sınıf Üyeliği" Üzerine Görüş/"Sınıf Güçbirliği" Üzerine Görüş
91. "Sınıf Çelişikliği" Üzerine Görüş/Sınıf Güçbirliği" Üzerine Görüş
C. Mevcut Olan ve Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"
I
92. Mevcut "Toplumsal-Ekonomik Sistem" Üzerine Görüş
93. Çalışma Biçimi (Kesimi) Mevcut "Toplumsal-Ekonomik Sistem" Üzerine Görüş
94. Mezuniyet Yılı/Mevcut "Toplumsal-Ekonomik Sistem" Üzerine Görüş
95. Odalar/Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"
96. Çalışma Biçimi (Kesimi)/Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"
97. Mezuniyet Yılı/Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem" > t
98. Baba Mesleği/Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"
99. "Toplumsal Sınıf Üyeliği" Üzerine Görüş/Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"
100. Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"VToplumsal Sınıf Üyeliği" Üzerine Görüş
101. Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"7'Sınıf Çelişikliği" Üzerine Görüş
102. Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"VSınıf Güçbirliği" Üzerine Görüş ,
103. Mevcut "Toplumsal-Ekonomik Sistem" Üzerine Görüş/Savunulan , "Toplumsal-Ekonomik Sistem" Üzerine Görüş

TABLolar 135

104. Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"/Mevcut "Toplumsal-Ekonomik Sistem" Üzerine Görüş
D. "Devlet"
105. "Devlet" Üzerine Görüş
106. Çalışma Biçimi (Kesimi)/"Devlet" Üzerine Görüş
107. Mezuniyet Yılı/"Devlet" Üzerine Görüş
108. Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"V'Devlet" Üzerine Görüş
E. "Demokratik Özgürlükler"
109. "Demokratik Özgürlükler" Üzerine Görüş
110. Çalışma Biçimi (Kesimi)/"Demokratik Özgürlükler" Üzerine Görüş
111. Mezuniyet Yılı/"Demokratik Özgürlükler" Üzerine Görüş
112. Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"/Demokratik Özgürlükler" Üzerine Görüş
F. "ABD ile İlişkiler"
113. "ABD ile İlişkiler" Üzerine Görüş
114. Çalışma Biçimi (Kesimi)/"ABD ile İlişkiler" Üzerine Görüş
115. Mezuniyet Yılı/"ABD ile İlişkiler" Üzerine Görüş
116. Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"V'ABD ile İlişkiler" Üzerine Görüş
G. "Temel Ülke Sorunu"
117. "Temel Ülke Sorunu" Üzerine Görüş
118. Çalışma Biçimi (Kesimi)/"Temel Ülke Sorunu" Üzerine Görüş

119. Mezuniyet Yılı/"Temel Ülke Sorunu" Üzerine Görüş
120. Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem" Üzerine Görüş/"Temel Ülke Sorunu" Üzerine Görüş
H. "Mevcut Sistemde Sorunların Çözömlenebilirliği"
121. "Mevcut Sistemde Sorunların Çözömlenebilirliği" Üzerine Görüş
122. Çalışma Biçimi (Kesimi)"Mevcut Sistemde Sorunların Çözömlenebilirliği" Üzerine Görüş
123. Mezuniyet Yılı/"Mevcut Sistemde Sorunların Çözömlenebilirliği" Üzerine Görüş
124. Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"V"Mevcut Sistemde Sorunların Çözömlenebilirliği" Üzerine Görüş
125. Mevcut "Toplumsal-Ekonomik Sistem" Üzerine Görüş/"Mevcut Sistemde Sorunların Çözömlenebilirliği" Üzerine Görüş
121.
136 FORDİZMİN VE MÜHENDİSİN DÖNÜŞÜMÜ
126. "Temel Ülke Sorunu" Üzerine Görüş/"Mevcut Sistemde Sorunların Çözömlenebilirliği" Üzerine Görüş
I. "Sorunların Niteliği"/"Çıkarları Savunma Yolları"
127. Odalar/"Sorunların Halkın Sorunlarından Ayrılmazlığı" Üzerine Görüş
128. Çalışma Biçimi (Kesimi)"Sorunların Halkın Sorunlarından Ayrılmazlığı" Üzerine Görüş
129. Mezuniyet Yılı/"Sorunların Halkın Sorunlarından Ayrılmazlığı" Üzerine Görüş
130. Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"V"Sorunların Halkın Sorunlarından Ayrılmazlığı" Üzerine Görüş
131. Odalar/"Çıkarların Savunulmasında En Tutarlı Yol" Üzerine Görüş
132. Çalışma Biçimi (Kesimi)"Çıkarların Savunulmasında En Tutarlı Yol" Üzerine Görüş
133. Mezuniyet Yılı/"Çıkarların Savunulmasında En Tutarlı Yol" Üzerine Görüş
134- Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"VÇıkarların Savunulmasında En Tutarlı Yol" Üzerine Görüş
J. Meslektaşlar Arası İlişkiler
135. Odalar/"Meslektaşlar Arasındaki Çelişki ve Sürtüşmelerin Nedeni" Üzerine Görüş
136. Çalışma Biçimi (Kesimi)"Meslektaşlar Arasındaki Çelişki ve Sürtüşmelerin Nedeni" Üzerine Görüş
K. Meslek Alanında Yabancı Firma/Yabancı Uzman
137. Odalar/"Meslek Alanında Yabancı Firma ve/veya Yabancı Uzman Gerekliliği" Üzerine Görüş
138. Çalışma Biçimi (Kesimi)"Meslek Alanında Yabancı Firma ve/veya Yabancı Uzman Gerekliliği" Üzerine Görüş
L. Siyasal Parti
139. Çalışma Biçimi (Kesimi)/Siyasal Parti
140. Mezuniyet Yılı/Siyasal Parti

141. Siyasal Parti/"Toplumsal Sınıf Üyeliği" Üzerine Görüş
142. Siyasal Parti/"Sınıf Çelişikliği" Üzerine Görüş
143. Siyasal Parti/"Sınıf Güçbirliği" Üzerine Görüş
144. Siyasal Parti/Mevcut "Toplumsal-Ekonomik Sistem" Üzerine Görüş
145. Siyasal Parti/Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"
146. Siyasal Parti/Devlet" Üzerine Görüş
147. Siyasal Parti/"Demokratik Özgürlükler" Üzerine Görüş
- 139.

TABLolar 137

148. Siyasal Parti/"ABD ile İlişkiler" Üzerine Görüş
149. Siyasal Parti/"Temel Ülke Sorunu" Üzerine Görüş
150. Siyasal Parti/"Mevcut Sistemde Sorunların Çözömlenebilirliği" Üzerine Görüş

M. Siyasal Haberleşme

151. Gazete Seçimi

TMMOB/Odalar/Yayınlar-Görüş ve Eleştiriler

A. Odalarda Siyasal Çalışma

152. Odalar/"Odalarda Siyasal Çalışmaların Ölçüsü" Üzerine Görüş
153. Çalışma Biçimi (Kesimi)/"Odalarda Siyasal Çalışmaların Ölçüsü" Üzerine Görüş

154. Mezuniyet Yılı/"Odalarda Siyasal Çalışmaların Ölçüsü" Üzerine Görüş

155. Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"/"Odalarda Siyasal Çalışmaların

Ölçüsü" Üzerine Görüş

B. TMMOB Çalışmalarına Eleştiri

156. Odalar/"TMMOB Çalışmalarının En Eksik Yanı" Üzerine Görüş
157. Çalışma Biçimi (Kesimi)/"TMMOB Çalışmalarının En Eksik Yanı" Üzerine Görüş

158. Mezuniyet Yılı/"TMMOB Çalışmalarının En Eksik Yanı" Üzerine Görüş

159. Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"/"TMMOB Çalışmalarının En Eksik Yanı" Üzerine Görüş

C. Genel Kurullara Katılım

160. Odalar/Oda Genel Kurullarına Katılma Oranı

161. Çalışma Biçimi (Kesimi)/Oda Genel Kurullarına Katılma Oranı

162. Mezuniyet Yılı/Oda Genel Kurullarına Katılma Oranı

163. Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"/"Oda Genel Kurullarına Katılma

Oranı

- D. "Birlik Haberleri"/"Oda Yayınları-Okunma Ölçüleri ve Ağırlıklı Konu

164. Odalar/"Birlik Haberleri"nin Okunma Ölçüsü

165. Çalışma Biçimi (Kesimi)/"Birlik Haberleri"nin Okunma Ölçüsü

166. Mezuniyet Yılı/"Birlik Haberleri"nin Okunma Ölçüsü

167. Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem"/"Birlik Haberleri"nin Okunma Ölçüsü

164.

138 FORDİZMİN VE MÜHENDİSİN DÖNÜŞÜMÜ

168. Siyasal Parti/"Birlik Haberleri"nin Okunma Ölçüsü

169. Odalar/Oda Yayınlarının Okunma Ölçüsü

170. Oda Genel Kurullarına Katılma Oranı/Oda Yayınlarının Okunma Ölçüsü

171. Odalar/"Birlik Haberleri"nde En Ağırlıklı Konu" Üzerine Görüş

172. Çalışma Biçimi (Kesimi)/"Birlik Haberleri"nde En Ağırlıklı Konu" Üzerine

Görüş

173. Mezuniyet Yılı/"Birlik Haberleri'nde En Ağırlıklı Konu" Üzerine Görüş

174- Savunulan "Toplumsal-Ekonomik Sistem'7'Birlik Haberleri'nde En Ağırlıklı

Konu" Üzerine Görüş 175. Odalar/"Oda Yayınlarında En Ağırlıklı Konu" Üzerine Görüş